

ALS HET GETIJ VERLOOPT...

Adviezen Gebiedsagenda Wadden 2050

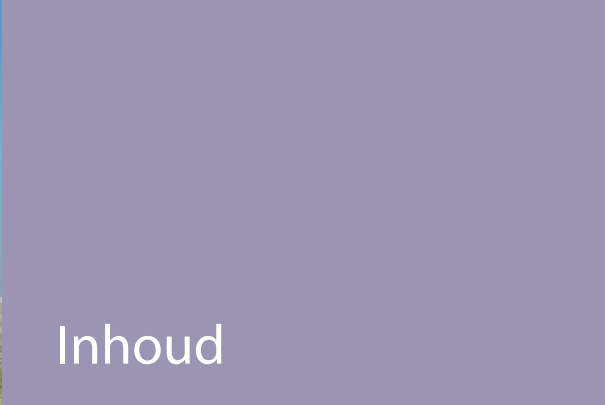

ALS HET GETIJ VERLOOPT...

Adviezen Gebiedsagenda Wadden 2050

Leeuwarden, maart 2019

Inhoud

Inleiding	6
Advies 1 Havens als motor voor duurzame ontwikkelingen	8
Advies 2 Openheid landschap en ruimtegebruik en duurzame energie	14
Discussiepaper 'Open landschap en ruimtegebruik'	
Discussiepaper 'Duurzame energie'	
Advies 3 Veerkrachtig voedselweb	22
Discussiepaper 'Veerkrachtig voedselweb'	
Advies 4 Verduurzaming bereikbaarheid wadden	30
Discussiepaper 'Verduurzaming bereikbaarheid wadden'	
Advies 5 Kansen voor economische initiatieven	38
Discussiepaper 'Kansen voor economische initiatieven'	
Advies 6 Demografische ontwikkelingen	48
Discussiepaper 'Demografische ontwikkelingen'	
Tot slot	59

Inleiding

‘Als het getij verloopt, moet men zijn bakens verzetten’ is een Nederlandse uitdrukking waarmee wordt bedoeld: als de omstandigheden veranderen, moet je ook andere maatregelen nemen.

In 2019 is het 10 jaar geleden dat de Waddenzee werd aangewezen als Werelderfgoed.

De afgelopen jaren heeft er een omslag plaatsgevonden in het denken over hoe de kwaliteiten van de Waddenzee en het omliggende gebied beter te benutten zijn voor de sociaaleconomische ontwikkeling van het Waddengebied als geheel.

Tegelijk leiden nieuwe ontwikkelingen tot nieuwe opgaven en kansen voor het Waddengebied. Klimaatverandering, de energietransitie, de ontwikkeling naar een circulaire economie, krimp, nieuwe technologische ontwikkelingen, morfologische ontwikkelingen en een toename van de recreatie en toerisme. Tijd om na te denken over het verzetten van bakens.

Hoe gaan we om met de bescherming én ontwikkeling van dit gebied in combinatie met deze nieuwe ontwikkelingen? Met de Gebiedsagenda Wadden 2050 willen we met alle partijen – overheid, bedrijfsleven en natuurorganisaties – deze vraag beantwoorden door gezamenlijk de koers uit te zetten voor de toekomst. De Gebiedsagenda biedt het gezamenlijk kader voor het toekomstig Waddenbeleid en een bouwsteen voor de nieuwe omgevingsvisies en uitvoeringsprogramma's.

Zes adviezen voor zeven thema's

Op verzoek van het Regiecollege Waddengebied (RCW) zijn in 2018 voor verschillende thema's discussiepapers opgesteld waarover het RCW vervolgens advies heeft gegeven aan het Stuurgroep van de Gebiedsagenda.

Als het getij verloopt... bundelt de adviezen en de discussiepapers. De papers schetsen de belangrijkste ontwikkelingen, dilemma's en oplossingsrichtingen. De leden van het RCW kijken met veel genoegen terug op dit traject. De discussiepapers leverden een levendig debat op tijdens de RCW-vergaderingen. Het is gelukt om gezamenlijk de kaders aan te geven voor beleid en daarbij ook te adviseren over de oplossingsrichtingen. Het RCW wil met de adviezen een stevige bijdrage leveren aan de Gebiedsagenda Wadden 2050.

Zes adviezen:

- 1 Havens als motor voor duurzame ontwikkeling.
- 2 Openheid landschap, ruimtegebruik en duurzame energie.
- 3 Veerkrachtig voedselweb.
- 4 Verduurzaming bereikbaarheid Wadden.
- 5 Kansen voor economische initiatieven.
- 6 Demografische ontwikkelingen.

Goede voorbereiding van de discussie door discussiepapers

Om in de vergadering tot richtinggevende discussies te komen zijn voor alle onderwerpen onder regie van de projectgroep Gebiedsagenda Wadden 2050 discussie papers opgesteld.

Deze papers zijn in de RCW-vergaderingen door de opsteller gepresenteerd. Daarna is over de inhoud van het paper gediscussieerd. De paper en de in de vergadering gevoerde discussie vormden telkens de basis voor elk van de zes uitgebrachte adviezen. De discussiepapers zijn in dit boekje bij de adviezen opgenomen.

‘Havens als motor voor duurzame ontwikkeling’

Uitgebracht 11 december 2017

Het Regiecollege Waddengebied vindt dat de ambitie moet worden uitgesproken dat bij een natuurgebied van wereldklasse ook havens van wereldklasse horen. De voorgestelde oplossingen die hiervoor in het discussiepaper zijn aangereikt geven daarvoor de goede richting aan. Ze worden herkend en ondersteund door het Regiecollege Waddengebied.

Het Regiecollege Waddengebied zet vraagtekens bij de mogelijkheid van wettelijke experimenteerruimte. Voorgesteld wordt deze alleen in te zetten bij belangwekkende innovaties. Maak in eerste instantie vooral gebruik van ruimte binnen de bestaande regelgeving.

Zorg ook voor een gedeeld beeld van de toekomst van de Waddenzeehavens, zodat keuzes kunnen worden afgewogen tegen de te bereiken doelen. De gegroeide samenwerking tussen de Waddenzeehavens en de Coalitie Wadden Natuurlijk is daarbij van groot belang.

Een belangrijk punt voor het Regiecollege Waddengebied is het voorstel voor alleen landwaartse uitbreiding. Let daarbij vooral op plekken die binnendijs al geruime tijd leeg staan. Een visie of deze ruimte voor de toekomst behouden moet blijven is van belang.

Daarnaast adviseert het Regiecollege Waddengebied dat er gekeken moet worden naar windenergie en de ontwikkeling van de Noordzee als energieproductieplek. De Waddenzee zou hiermee ontzien kunnen worden. De oplossingsrichtingen voor windenergie die in de discussiepaper genoemd worden, passen niet allemaal in het huidig beleid. In de discussiepapers over energie en open landschap zal het totaal in beeld moeten worden gebracht.

Het Regiecollege Waddengebied kan zich goed vinden in de afsluitende woorden van de heer Zijderveld over dit paper. Hij stelde dat we zowel voor economie als ecologie met een goede manier met elkaar om moeten gaan en elkaar daarbij moeten informeren. Als er knelpunten zijn moeten we die bespreken, zonder in de verharding te schieten. Het gezamenlijke belang is er ook als we het scenario van excellentie (wereldklasse) nastreven. Het wordt groener en beter en dat biedt op zijn beurt economische kansen. Het is een win-winsituatie, zolang we in goede dialoog met elkaar blijven en elkaar informeren over vroegtijdige ontwikkelingen.

Havens als motor voor duurzame ontwikkeling

Auteur: De heer A. Bosch

De havens¹ Den Helder, Den Oever, Harlingen, Lauwersoog, Eemshaven en Delfzijl vormen een grote bron van werkgelegenheid (18.100 werkzame personen) in een economisch zwakke kustregio (krimp). Voor de haven-steden gaat het om ca één derde van de directe werkgelegenheid (indirect x 2,13). De havens willen in 2050 sterke economische clusters van wereldklasse ontwikkelen die een magneet vormen voor werkgelegenheid, toegevoegde waarde, kennis en zo innovatie voor nieuwe duurzame bedrijvigheid bevorderen.

Trends en ontwikkelingen

De *Review economisch perspectief Waddenzeehavens* (bijgevoegd) geeft aan dat het relatieve belang van havens in alle scenario's in de komende decennia steeds verder toeneemt. Havens opereren op een wereldmarkt en kunnen die slecht of zeer beperkt beïnvloeden. Denk daarbij aan de ontwikkeling van de olieprijs, de recente economische crisis en al dan niet introduceren van nieuwe handelsbelemmeringen (Brexit, Amerika first ect.). Ook een level playing field binnen de EU moet zwaar bevochten worden. Tegelijk vraagt de samenleving om een aantal grote transitie naar: duurzame energie, biobased economie, waterstof economie, circulaire economie en digitalisering. Door de combinatie van op- en overslagcapaciteit met industrie en andere bedrijven, zijn de havens één van de plekken om deze transitie te faciliteren, te realiseren en te versnellen. Daarnaast liggen de havens aan een van de meest waardevolle natuurgebieden, waarvan de biodiversiteit nog altijd achteruit gaat.

Dilemma's

Het centrale dilemma luidt of havens zich verder kunnen ontwikkelen tot sterke duurzame economische clusters op een wereld markt:

- als koploper in de transitie, gekoppeld aan het akkoord van Parijs;
- met respect voor het Werelderfgoed.

Deze duale doelstelling maakt integraal onderdeel uit van de ideeën en oplossingen die rond het thema '*Haven als motor voor duurzame ontwikkeling*' via het Waddenacademie-traject en de projectgroep zijn aangedragen.

¹ Met havens wordt bedoeld op het havenbedrijf zelf en de op de terreinen gevestigde bedrijven.

Op zoek naar ruimte voor duurzame Economische ontwikkeling

Is er voldoende ruimte voor de transitie?

De afgelopen jaren heeft het havenbedrijfsleven deze enorme maatschappelijke ambities stevig opgepakt. Toch staan energietransitie, circulaire-, biobased- en waterstofeconomie en de digitalisering grotendeels aan het begin. De opgave voor de komende jaren is zeer groot, waarbij wel aan de ruimtelijke vraag in en rond de havens moet worden voldaan.

Oplossingsrichting

- Er worden geen bedrijventerreinen in zee aangelegd. Bij ruimtetekort wordt deze land-inwaarts gevonden (bv. Kooyhaven en Google). Voor uitbreidingen wordt een integrale aanpak gekozen, waarbij naast economische wensen ook landschappelijke en milieucriteria worden meegenomen. Bij optimalisatie van de bestaande haventerreinen (bijv. Harlingen en Den Helder) is er behoefte aan aanpassing van de havenmond. Daarbij wordt gezocht naar oplossingen waar de natuur ook beter van wordt (Building with Nature).

Hoe ruimte te creëren voor innovaties?

Deze transitie doen een zwaar beroep op de ontwikkeling van innovatieve technieken. Wet- en regelgeving leggen daar vaak onbedoeld belemmeringen aan op. Strikt toegepaste regelgeving kan een duurzaam havenbedrijf belemmeren. Verbod op reststromen als grondstof, certificering van schepen of energiebelasting op walstroom zijn hier voorbeelden van.

Oplossingsrichting

- Zet vaker in op een '*Green deal*' opzet en pak belemmerende wet- en regelgeving aan door voor specifieke situaties experimenteerruimte (bijvoorbeeld '*Proeftuinen*') te creëren.
- Kunnen havens bijdragen aan verduurzaming van visserij en leefbaarheid van de kustzone?
- Havens zorgen voor aanlanding van vis en bieden ruimte voor verwerking van producten.

Oplossingsrichting

- Faciliteer duurzame visserij, lokale verwerking en consumptie. Ontwikkel in en om havens duurzame visserij als toeristisch product. Zorg voor medegebruik van (innovatieve) visserij in windmolenparken.

Werelderfgoed als inspiratie voor havens en haar partners

Kunnen de ervaringen met het duurzaam havenbedrijf een motor van innovatie worden?

De ontwikkeling van steeds meer geavanceerde technieken om tot een schonere en veiligere havenbedrijfsvoering te komen kan ook leiden tot een sterke internationale exportpositie, bij voorkeur gesteund door alle *werelderfgoedpartners*.

Oplossingsrichting

- Zet de verduurzaming van de havens door en continueer de borging via EcoPort certificering.
- Stel een "Werelderfgoed partnerschap award" in voor innovatieve producten en bedrijven die een extra bijdrage aan het Werelderfgoed leveren (denk aan FORU/BDS of Vopak). Verken welke andere bijdragen interessant zijn.

- Leer van de gerealiseerde Building with Nature- en slibmanagementprojecten en zet deze kennisontwikkeling door in andere situaties. Stimuleer de vermarkting van de gerealiseerde vooruitgang, ook via reeds aanwezige kanalen zoals TopDutch.com, Chemport.eu en dataport.eu.

Infrastructuur als onderdeel van een integrale gebiedsontwikkeling

Zijn er voldoende middelen om met infrastructuur kunstwerken de economische ontwikkeling te bedienen?

In de Economische review worden per haven en per scenario verschillende infrastructurele aanbevelingen gedaan, waaronder het integraal oppakken van specifieke projecten, zoals de havenhoofden bij Den Helder (Building with Nature), integrale gebiedsagenda verduurzaming diepgang Westgat en transitie Lauwersoog en vergroting van de zeesluis bij Delfzijl in combinatie met integrale kustontwikkeling Delfzijl-Termunten. Ook de havenmond van Harlingen kan voor verschillende aspecten (veiligheid, toegankelijkheid en slibhuishouding) geoptimaliseerd worden en verschillende verbindingen met het binnenland zijn voor verbetering vatbaar.

Oplossingsrichting

- Zet een investeringsprogramma op voor benodigde infrastructurele voorzieningen en bekijk hoe deze vanuit een integrale benadering kan bijdragen aan een integrale gebiedsopgave.

Is het mogelijk om bereikbaarheid voor de lange termijn te garanderen, is de huidige diepgang voldoende?

Investeringsprogramma's in havens of bedrijven zijn vaak kapitaalsintensief en vragen langjarige garanties over de kwaliteit van de bereikbaarheid.

Oplossingsrichting

- Garandeer de bereikbaarheid en zorg voor een passende infrastructuur voor de overige verbindingen. Daar waar mogelijk bewegen de vaargeulen mee met de natuurlijke dynamiek van Waddenzee.

Is er voldoende groene energie beschikbaar voor het realiseren van de energie en data HUB's?

Ruimte voor de ontwikkeling van duurzame energie is essentieel voor het halen van de klimaatdoelstellingen. Daarbij is voor veel bedrijven de aanwezigheid van duurzaam opgewekte stroom een vestigingsrandvoorwaarde. Ruimte voor duurzame energie is daarom ook van belang voor de economische ontwikkeling van de havens. Dit vraagt zowel ruimte voor wind, zon, biomassa, energieopslag maar ook zeker warmte.

Oplossingsrichting

- Er komt in de omgeving van havens ruimte voor windmolens om te voorzien in de behoefte aan groene energie². Er wordt geïnvesteerd in de HUB-functie van energie en data.

² Hiervoor is ook de discussienotitie Landschap van belang.

Vestigingsklimaat, vruchtbare bodem voor een leefbare regio

Hoe de arbeidsmarkt, scholing en leefomgeving aantrekkelijker te maken?

Vraag en aanbod van arbeid moet passen bij de te verwachten economische ontwikkeling. Het woon- en leefklimaat moet aantrekkelijker worden dan nu het geval is.

Oplossingsrichting

- Investeer in opleiding, scholing en kennisontwikkeling, toegesneden op de vraag vanuit de Waddenzeehavens (triple helix, onderwijs, bedrijfsleven en overheid). Investeer in een aantrekkelijke leefomgeving, ontwikkel de centra, het water- en havenfront in de havensteden en visserijhavens.
- Ontwikkel werkgelegenheid voor sectoren als toerisme en landbouw en mogelijk door de gevolgen van de transitie van gas/olie naar zon/wind op de arbeidsmarkt in de Next Economy.

Hoe te bevorderen dat maatschappelijke organisaties meer verantwoordelijkheid nemen en samenwerken?

Investeer als havens en bedrijfsleven in het versterken van bestuurlijk en maatschappelijk draagvlak op alle niveaus en in samenwerking en in het bijzonder met de natuurbescherming. De omslag naar de gebiedsagenda maakt dat maatschappelijke partners zich mede verantwoordelijk voor het geheel voelen en dat havens elkaar helpen en scherp houden. Ontwikkeling van het Waddengebied is een forse maatschappelijke opgave, die support van alle partners nodig heeft en verdient.

Oplossingsrichting

- Creëer een setting voor maatschappelijke partners om verantwoordelijkheid te nemen. De keuze voor een breed gedragen Gebiedsagenda is daar een goed voorbeeld van, maar ook de voorgenomen verklaring van CWN en de RvA Waddenzeehavens en een Werelderfgoed partnerschap werken bevorderend.

Hoe kan de kennisontwikkeling structureel worden ingezet?

Ontwikkeling van hoogwaardige kennisclusters is een voorwaarde voor het bereiken van een leidende rol voor de eerder omschreven transitie en het thema Economie en Ecologie in kwetsbare havendelta's; for better (*Wereldklasse!*³) and for worse (*Iemand'sland*). Als één ding duidelijk is geworden, dan is het wel dat kennisontwikkeling topprioriteit verdient.

Oplossingsrichting

- Verbreed de kennisontwikkeling bij de Waddenacademie naar het gebied van afstemming technologie op natuur en milieu. Investeer vanuit het rijk en regio in onderzoekspoging's

³ Scenario's uit bijgevoegde Review Waddenacademie: *Noorderlingen, Iemand'sland, Waddenhof en Wereldklasse*

Openheid landschap en ruimtegebruik & duurzame energie

Uitgebracht 18 december 2017

Dit advies van het Regiecollege Waddengebied heeft betrekking op de discussiepapers over openheid en over duurzame energie. De twee discussiepapers hangen inhoudelijk sterk met elkaar samen, maar kunnen in beginsel ook leiden tot tegenstrijdig beleid voor het Waddengebied. Afgesproken is dat het Regiecollege Waddengebied *één advies uitbrengt over beide discussiepapers.*

Het Regiecollege Waddengebied komt tot de volgende aanbevelingen:

- De openheid is één van de kernkwaliteiten van het gebied die gekoesterd moet blijven worden. Het vormt niet voor niets een belangrijk onderdeel van de hoofddoelstelling voor de Waddenzee. Het is het kader waarbinnen de energietransitie kan plaatsvinden. Wat betreft de bebouwing c.q. windmolens houdt het Regiecollege Waddengebied vast aan de vensters- en clusterbenadering, maar beseft dat dit inmiddels nadere uitwerking behoeft. Door de omvang, hoogte en breedte van zowel de clusters als de vensters nader te preciseren kan worden bepaald wat deze benadering exact inhoud. Ook kan dan worden vastgelegd welke mogelijkheden van energieopwekking mogelijk zijn in de vensters voor openheid.
- Het is van belang te erkennen dat voor openheid geen objectieve maatstaf bestaat. Voor de invulling daarvan is het betrekken van de bevolking essentieel. Dit kan bijvoorbeeld door belevingswaardenonderzoek te doen en de uitkomst te delen met de bevolking. In dit kader ontstond binnen het Regiecollege Waddengebied discussie of de Afsluitdijk als energiedijk mag worden gezien. Mogelijk kunnen windmolens parallel aan of op een (Infrastructureel) kunstwerk als de Afsluitdijk als minder hinderlijk worden ervaren en is de acceptatie daarmee groter. Onderzoek naar de belevingswaarde kan mogelijk behulpzaam zijn bij het voeren van de discussie hierover.
- Het uitgangspunt van energieneutraliteit voor het Waddengebied, zoals dat door de projectgroep is gehanteerd, wordt door het Regiecollege Waddengebied betwijfeld. Het gaat over een energietransitie die wereldwijd ingezet moet worden. Nederland zal daar zijn bijdrage aan gaan leveren. Uit die nationale opgave kan de opgave voor het Waddengebied worden gedestilleerd. Dit is de benadering die het Regiecollege Waddengebied adviseert. Het Regiecollege Waddengebied is dan ook blij met de toezegging dat de waddenprovincies op basis van de landelijke opgave, de eigen invulling en rekeninghouden met de hoeveelheid opwek in de Noordzee, aan te geven wat dan voor het Waddengebied aan opgave voor energietransitie resteert. Deze opgave is richtinggevend voor het totaal in het Waddengebied. De verdeling van de opgave hoeft overigens niet gelijkelijk te worden verdeeld maar kan dan gekoppeld worden aan die plekken waar de meeste kansen voor energietransitie zijn.
- Het Regiecollege Waddengebied omarmt de volgorde van de aanpak voor de energietransitie. Eerst kijken naar de mogelijkheden voor besparing, dan kijken hoe duurzame warmte kan worden gegenereerd en vervolgens de mogelijkheden voor opwekking aangrijpen. Het gaat wel over alle doelgroepen in het Waddengebied. Dus naast de inwoners en de toeristen zal ook de energietransitie voor de industrie en transport in beeld moeten komen.

Hoe dan ook, er zal een belangrijke opgave voor energietransitie zijn. Omdat we niet weten hoe technieken zich ontwikkelen, adviseert het Regiecollege Waddengebied stapsgewijs te bepalen hoe die energietransitie vorm kan krijgen. Begin met wat nu mogelijk is zoals inzetten op het besparen van energie. Bekijk na een bepaalde periode (bijvoorbeeld om de vijf jaar) als technieken verder ontwikkeld zijn en hoe de vlag er dan bij hangt. Geef wel binnen het Waddengebied de ruimte om te experimenteren met nieuwe technieken, zodat innovatie de kans krijgt.

Het belang dat in de discussiepaper wordt aangegeven om als gemeenten voorbereid te zijn op aanvragen voor het aanleggen van velden voor zonnepanelen wordt onderschreven. Ruimtelijke kwaliteit is kwetsbaar en het is belangrijk randvoorwaarden voor inpassing daarvan te hebben. Geadviseerd wordt ook gezamenlijk actief beleid te voeren voor het weghalen van zonnepanelen en windmolens na afschrijving.

Openheid landschap en ruimtegebruik

Opgesteld door: G. de Vries, Infram

AFBAKENING | Voor u ligt het gesprekspaper 'Open landschap en ruimtegebruik'. Deze paper gaat in op de belangrijkste dilemma's die vanuit het perspectief van de open ruimte en ruimtegebruik op het Waddengebied afkomen en schetst aan de hand van dilemma's verschillende oplossingsrichtingen. Zo biedt deze paper u handvatten voor het geven van een goed onderbouwd advies over het thema 'Open landschap en ruimtegebruik' ten behoeve van de Gebiedsagenda Wadden 2050.

Concreet vindt u in deze paper:

- Inzicht op de vraag: "Wat is openheid en hoe wordt deze beleefd?"
- Inzicht in trends- en ontwikkelingen.
- De twee grootste dilemma's voor het gebied.
- Leidende principes bij het zoeken naar oplossingsrichtingen.

Deze paper is opgesteld in samenhang met de gesprekspaper 'Duurzame energie en mijnbouw' aangezien de ambities en ontwikkelingen voor de duurzame energietransitie directe invloed uitoefenen op de beleving van de openheid. Beide papers dienen dan ook gezamenlijk gelezen te worden om een goed integraal beeld te krijgen van de dilemma's en oplossingsrichtingen.

Is openheid te definiëren?

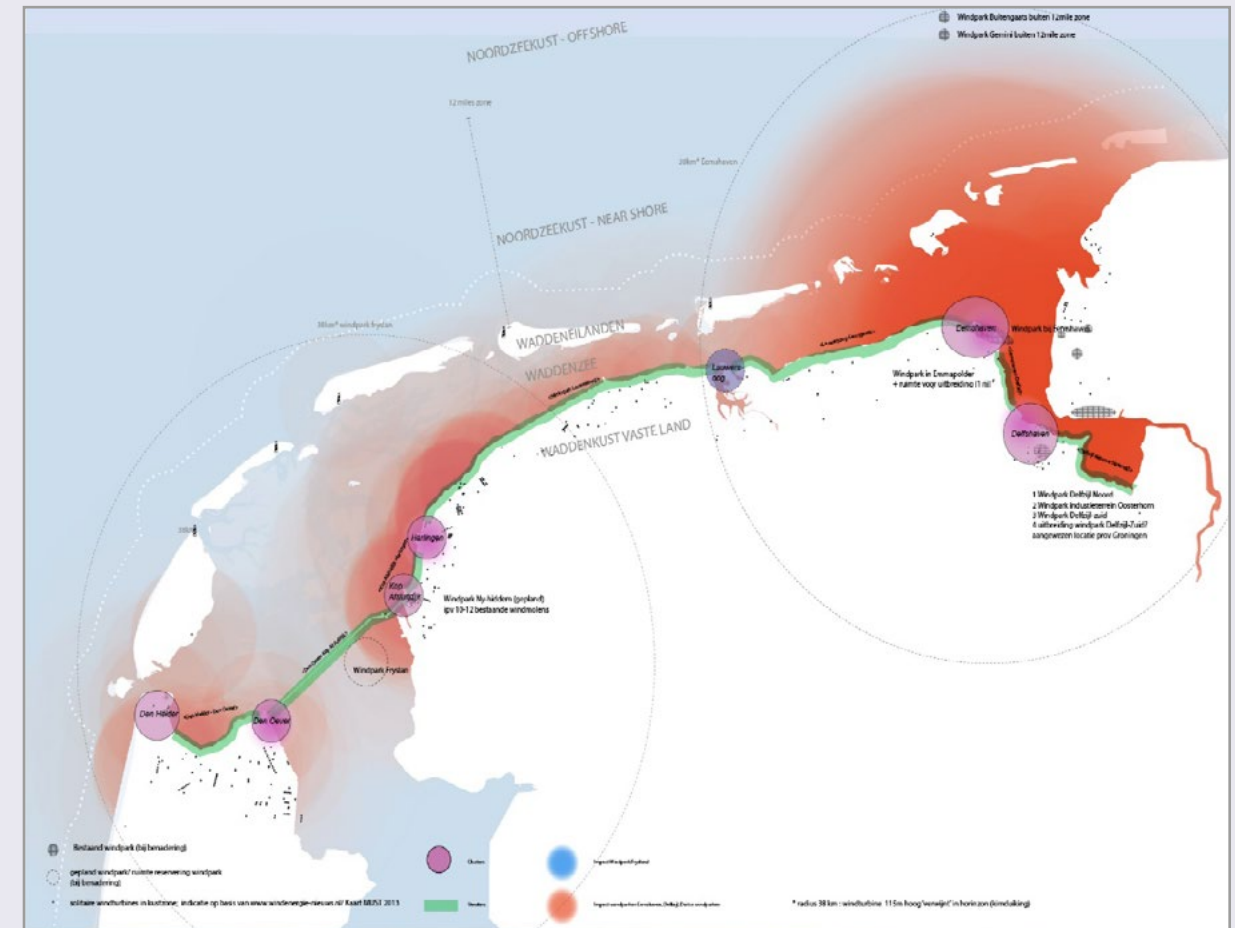
Hoe ervaart een zeiler, wadloper, beroepsvisser of kapitein van een veerboot de openheid? Waar letten ze specifiek

op? De stroming? De windrichting? Het weer? De nabijheid van bebouwde bakens op de kust of de eilanden? Zeehonden? De betonning in het water? Zou daar expliciet de openheid bij zitten of zou het meer een verzameling van elementen kunnen zijn?

Hoe men de openheid van een landschap ervaart is niet alleen persoonlijk maar ook tijds- en plaatsgebonden en afhankelijk van het 'kimduik' effect (zie bijlage blz 7) en de afstand tot een (hoog) object. De molens van Kinderdijk werden direct na de bouw als storend ervaren, maar inmiddels zijn ze gebiedstrekker van internationale allure. Openheid blijkt maatschappelijk een complex onderwerp. De perceptie over windmolens lijkt bijvoorbeeld te veranderen als burgers zelf direct profiteren van de opbrengst.

Het compendium van de leefomgeving (een website met cijfers over milieu, natuur en ruimte) heeft de openheid van de Waddenzee bepaald door de zichtbare menselijke objecten in en rond de Waddenzee in beeld te brengen, gezien vanuit de Waddenzee. Hieruit kan men afleiden dat 'pure' openheid een lege horizon is, zoals bijvoorbeeld op open zee. Naarmate de kust nadert verschijnen er meer en meer (menselijke) objecten aan de horizon en neemt de openheid af. Tussen de ultiem 'natuurlijke' openheid van de Noordzee en het cultureel landschap van de kustzone ligt het Waddengebied. Het is dan ook logisch op de Waddeneilanden en bij het vaste land tekenen van menselijke activiteiten te zien.

Voor deze paper is het huidige open karakter van het landschap in en rondom de Waddenzee uitgangspunt.

Clusters en vensters en de invloed van windmolens op de openheid m.b.v. het 'kimduik' effect en afstand (veraf, dichtbij) ervaren vanaf de Waddenzee op basis van de situatie van 2017.

Trends en ontwikkelingen

Energietransitie

Verduurzaming van de energievoorziening is landelijk en internationaal uitgangspunt. De openheid staat echter onder druk door de ambities voor de energietransitie en de diverse ruimtelijke ontwikkeling aan de randen van de Waddenzee. Dit heeft mede te maken met het feit dat op de korte en middellange termijn (tot circa 2030) zonne-energie en windenergie dominante technieken zijn.

Op de middellange tot lange termijn (tot 2050) spelen nieuwe technieken een rol. Blue Energy, golfenergie en getijde energie zijn voorbeelden van innovaties die nu in ontwikkelfase zijn. Voor deze technieken geldt dat het potentieel sterk verschilt maar met de huidige stand van de techniek nog onvoldoende kan bijdragen aan de vraag naar energie.

Ruimtelijke ontwikkelingen

De vraag naar ruimte blijft toenemen. In en rond de havengebieden van Den Helder, Harlingen, Eemshaven en Delfzijl zijn tal van ontwikkelingen die vanaf de Waddenzee goed zichtbaar zijn zoals windmolens, havenloodsen, fabriekscomplexen. De huidige regels (SVW en Barro) staan bepaalde activiteiten toe aan de randen van de Waddenzee die zichtbaar zijn in het open landschap van de Wadden.

Ruimtelijke dilemma's en oplossingsrichtingen

De doelstellingen uit het energieakkoord en specifiek voor het realiseren van windenergie op land in de drie noordelijke provincies zijn ambitieus. Hetzelfde geldt voor het behoud van de openheid in het Waddengebied waarvoor het RCW in 2014 met de Cluster – Venster benadering al een voorzet heeft gedaan. Daarbij speelt dat openheid door de verschillende percepties van iedereen op een andere manier wordt ervaren. We staan de komende periode voor een tweetal dilemma's op het vlak van ruimtegebruik en open landschap in het Waddengebied.

Noordzee

Waddengebied

Kust

→ *afname openheid*

KERNDILEMMA 1

Is er een objectief antwoord mogelijk op de vraag ‘wat is openheid’ terwijl iedereen deze openheid op zijn eigen manier beleeft en deze verandert in de tijd?

Een eenduidige bepaling van openheid van het landschap, zoals als optie wordt aangestipt in de beleidsverkenning, blijkt weerbarstig. Daar mee is het op dit moment niet met objectieve en harde criteria mogelijk om aan te geven waar wel en geen energiemaatregelen voor windenergie acceptabel zijn. En een nadere bepaling is wel nodig om een heldere afweging over het plaatsen van duurzame energiemaatregelen te kunnen voeren. En er zijn aangrijpingspunten om de openheid nader te bepalen.

We adviseren de volgende leidende principes bij het zoeken naar oplossingsrichtingen:

- **Onderzoek bij de verschillende gebruikers hoe de openheid wordt ervaren en hoeveel draagvlak er is voor het toevoegen van duurzame energiemaatregelen (zon en wind).**

- Een nadere bepaling van de zichtinvloed van windmolens in relatie tot **kimduiking en afstand** (zie bijlage blz 6) in het vervolgtraject helpt om de openheid nader te definiëren en van daaruit criteria te stellen voor het plaatsen (waar, lijn of cluster en max. hoogte) van hoge objecten zoals windmolens in de deelgebieden.
- Gebruik de **‘Cluster - venster’ benadering** van de RCW en de bijbehorende de kernwaarden van het Waddengebied per deelgebied (zie bijlage blz 7) bij het plaatsen van duurzame energiemaatregelen.
- Kijk over grenzen heen. Maak het Noordzeegebied binnen de 12 miles zone van de Waddeneilanden onderdeel van de visie op het Waddengebied, aangezien de invulling hiervan bepalend is voor de beleving van openheid in het Waddengebied.

KERNDILEMMA 2

Hoe kunnen we met de zichtbare opwekking van duurzame energie waarde toevoegen met behoud van het ‘gevoel’ van openheid?

De energietransitie naar een duurzame elektriciteitsproductie heeft invloed op de huidige openheid waarbij op de korte (tot 2030) en middellange termijn (2030-2050) windmolens en zonneparken een dominante rol spelen.

We adviseren de volgende leidende principes bij het zoeken naar oplossingsrichtingen:

- Bepaal hoe wind- en zonne-energie zo goed mogelijk binnen kernwaarden van het geheel en de deelgebieden past. Maak per deelgebied een landschappelijk onderbouwd zoneringsvoorstel, conform de aanbevelingen van Beleidsverkenning, aan de hand van de huidige kernwaarden (waar is zichtbare energieproductie wel en niet mogelijk en onder welke voorwaarden en maximale hoogten).
 - Beschouw de ambitie van de eilanden om voor 2020-2030 zelfvoorzienend te zijn voor energie als pilot om te kijken hoe het streven past bij de

- kernwaarden/kwaliteiten van het Waddengebied. Kleine windmolens alleen mogelijk maken als besparing en andere technieken onvoldoende rendement opleveren. Kleine windmolens met een max tiphoogte van 22 m blijken op 1 km afstand op te gaan in de kustlijn van Ameland (zie bijlage blz 12).
- Zet in/stuur op multifunctioneel en duurzaam landgebruik van zonneparken zodat waardevolle grond voor landbouw, natuur of recreatie altijd wordt benut. Te denken valt bijvoorbeeld aan het overdekken van parkeerplaatsen.
- Neem mee welke techniek wanneer (tot 2030, 2030-2050 en na 2050) ingezet kan worden.
 - Adaptieve sturing in gebiedsagenda opnemen om op ‘openheid’ te kunnen sturen en te anticiperen als er energiebronnen beschikbaar komen die de horizon niet beïnvloeden.
 - Maximale inzet op innovatie om gebiedsspecifieke energie mogelijkheden (zoet-zout, getijde en golven) met geen of minimale invloed op de horizon in het Waddengebied (versneld) te realiseren.
 - Handhaaf saneringsplicht bij het plaatsen van wind- en zonneparken.

Duurzame energie

Auteur: M. Gaillard, P2

Voor u ligt het discussiepaper Duurzame energie. Dit paper gaat in op de belangrijkste dilemma’s die vanuit het perspectief van de energievoorziening op het Waddengebied afkomen. En schetst verschillende oplossingsrichtingen. Zo biedt dit paper u handvatten voor het geven van een richtinggevend advies over het thema Duurzame Energie.

- Concreet vindt u in dit paper:
- Inzicht in trends- en ontwikkelingen rondom duurzame energie
 - De kernvraag voor het gebied: **Hoe kunnen we met de opwekking van duurzame energie waarde toevoegen met behoud van de door iedereen op eigen wijze beleefde openheid?**
 - De 3 belangrijkste subdilemma’s

Per dilemma een overzicht van oplossingsrichtingen In overleg met het projectteam Gebiedsagenda Wadden 2050 is besloten om de dilemma’s rondom het thema Mijnbouw buiten de scope van dit paper te laten, zodat de beschikbare tijd voor de discussie aan het thema Duurzame Energie kan worden besteed.

Discussiepaper duurzame energie

De ambities voor een duurzame energievoorziening in het Waddengebied overtreffen de nationale doelstellingen uit het energieakkoord^I. De energietransitie biedt kansen: Noord-Nederland als Energyport van Noord-West Europa levert kansen

voor werkgelegenheid, de leefomgeving en de concurrentiepositie van het gebied. Tegelijkertijd vraagt duurzame energie om ruimte. Kernvraag in dit paper is hoe de energietransitie gerealiseerd kan worden op een manier die waarde toevoegt aan de kwaliteiten van het Waddengebied.

Trends en ontwikkelingen

Diverse analyses^{II} benadrukken het potentieel voor besparing. In de gebouwde omgeving wordt nul-op-de-meter de nieuwe norm. Deze ontwikkeling is gekoppeld aan duurzame invulling van warmte (#vanhetgaslos)^{III}. De energievraag elektrificeert: de afname van de aardgasvraag wordt deels ingevuld met (duurzame) elektriciteit. Ook de verschuiving richting elektrisch- of waterstof transport resulteert in een toename van de elektriciteitsvraag. In de industrie vraagt energieneutraliteit om grote(re) systeemaanpassingen zoals bijv. Power2Gas^{IV}. Ook hier speelt elektriciteit een belangrijke rol. Bij het behalen van de ambities voor een duurzame energievoorziening zal duurzame opwekking van elektriciteit een zeer grote rol spelen. Op korte en middellange termijn zijn zonne-energie en windenergie nog steeds de dominante technieken. Blue Energy, golfenergie en getijde energie zijn voorbeelden van innovaties. Het energiesysteem wordt flexibeler en digitaal^V. Innovaties op het gebied van eigendom, samenwerking en financiering vinden plaats en beïnvloeden lokaal draagvlak^{VI}. Tot slot is ook de opkomst van vele lokale coöperaties en buurtinitiatieven een belangrijke trend op het vlak van participatie en betrokkenheid.

Dit paper heeft als doel de belangrijkste dilemma’s te schetsen die op het Waddengebied afkomen op het gebied van de energietransitie en de mogelijke oplossingsrichtingen voor de dilemma’s te schetsen.

Dit paper heeft niet als doel een gedetailleerde voorspelling te geven

van de energietransitie die zal plaatsvinden in het Waddengebied. Het paper biedt dan ook geen scenario studies naar de ontwikkeling van de energievraag of naar de precieze bijdrage van verschillende (innovatieve) technieken in het Waddengebied. In de bijlage worden de verschillende technieken benoemd en de huidige

energievraag. Daarbij illustreert het in de Bijlage opgenomen rekenvoorbeeld de opgave met de huidige technieken (over hoeveel windmolens en hectares glas hebben we het dan ongeveer?) zonder een keuze te maken of in detail te technieken te willen bespreken.

Dilemma’s

Het centrale dilemma in dit paper luidt: Hoe kunnen we met de opwekking van duurzame energie waarde toevoegen met behoud van de, door iedereen op eigen wijze beleefde, openheid? Het Waddengebied als koploper in de energietransitie, met respect voor het Werelderfgoed en open landschap.

SUBDILEMMA 1
Hoe kunnen we met zichtbare opwekking van duurzame energie waarde toevoegen met behoud van het gevoel van openheid?

Op korte en middellange termijn spelen windmolens en zonneparken nog steeds een dominante rol. Hoe kunnen deze gerealiseerd worden op een manier die waarde toevoegt aan het Waddengebied?

- Oplossingsrichtingen**
- Werk vanuit principe 1) besparen 2) duurzame invulling warmte uit bodem en restwarmte 3) lokaal duurzaam opwekken.
 - Neem adaptieve sturing op in de Gebiedsagenda. Zodat kan worden geanticipeerd op innovaties en ontwikkelingen.
 - Hanteer voor de inpassing van duurzame opwekking kaders die lokaal draagvermogen, openheid landschap en landschapskwaliteit, natuur, tijdelijkheid en effectiviteit reflecteren. Vertaal deze naar leidende principes en concrete (spe)regels.
 - Onderzoek en gebruik het ‘draagvermogen’ van lokale bevolking bij keuze voor locaties voor duurzame opwek.
 - Stuur op multifunctioneel ruimtegebruik bij duurzame opwekking.
 - Leg tijdelijkheid in ruimtegebruik vast: Handhaaf de saneringsplicht voor windmolens en hanteer deze ook voor zonneparken.
 - Stuur op energieneutraliteit binnen het gehele Waddengebied. Zet daarbij in op samenwerking over buurt/ gemeente/ provincie grenzen heen.
 - Leg per deelgebied vast waar zichtbare energieproductie wel en niet is toegestaan. Waddenzee: geen windmolens. Eilanden: alleen windmolens als invulling via besparing en andere

- technieken in Waddengebied onvoldoende bleek. Kustgemeenten: windmolens op beperkte lokaties (bijv. cluster gedachte RCW) toestaan.
- Onderzoek bij plaatsing windmolens de mogelijkheden om invloed op openheid van landschap (overdag en ’s nachts) en invloed op natuur te minimaliseren^{VII}.

SUBDILEMMA 2
Is er regelruimte voor energiebesparing?

Het besparingspotentieel in de regio wordt ingeschat op 8-10PJ^{VIII}. Maatregelen en zonnepanelen veranderen soms het uiterlijk van woningen. Of vragen om aanpassingen aan monumentale panden. De realisatie van deze maatregelen vergen investeringen en inspanningen van bewoners en gebruikers. Eenvoud en duidelijkheid zijn nodig.

- Oplossingsrichtingen**
- Stel heldere kaders op voor energie maatregelen in de gebouwde omgeving.
 - Neem adaptieve sturing op in de Gebiedsagenda. Zodat kan worden geanticipeerd op innovaties en ontwikkelingen.
 - Maak gebruik van bestaande kennis (regel) ruimte voor innovatieve maatregelen voor monumentale/ beschermde stads- en dorpsgezichten^{IX}.

SUBDILEMMA 3
Is er regelruimte voor innovaties?

Duidelijk is dat innovaties belangrijk zijn voor het realiseren van de energie doelstellingen. Diverse innovaties vragen om ruimte voor (praktijk)tests. Bijv. in het Waddengebied. Per definitie is bij innovaties onduidelijk welke invloed zij zullen hebben op natuur, bodem, ecologie in het Waddengebied. Innovaties bieden het Waddengebied ook kansen (onderscheidend vermogen; concurrentiepositie). Welke regelruimte wordt geboden voor energietechnieken waarbij nog onduidelijkheid bestaat over de invloed op natuur, bodem en ecologie?

- Oplossingsrichting**
- Stel heldere kaders voor innovatieruimte. Bepaal deze kaders per deelgebied.
 - Maak gebruik van experimenteerruimte en proeftuin aanpak.

Voorbeeld duurzaam dorpsgezicht

Veerkrachtig voedselweb

Uitgebracht 16 april 2018

Het Regiecollege Waddengebied onderschrijft het belang dat de discussiepaper aansnijdt: de invulling van de hoofddoelstelling voor natuur voor de Waddenzee. Zoals bekend, gaat het hierbij om duurzame bescherming en de ontwikkeling van de Waddenzee als natuurgebied.

De lijn dat investeren in natuur loont zodat de natuur op 'een hoger niveau komt', daardoor tegen een stootje kan (veerkrachtig wordt), waardoor ruimte ontstaat voor duurzaam medegebruik, wordt breed onderschreven. Maar het no-regret principe (neem alleen die maatregelen waar je achteraf geen spijt van kan krijgen) beschouwt het Regiecollege Waddengebied daarbij als rand voorwaardelijk.

Het Regiecollege Waddengebied ziet het uitvoeren van deze lijn als een forse uitdaging waarbij focus gevraagd wordt op de zaken waarvan de komende 10 – 15 jaar positief resultaat wordt verwacht.

Het Regiecollege Waddengebied beseft dat hierbij een niet vrijblijvend beroep wordt gedaan op de inzet van alle partijen; van bestuurder tot gebruiker, van beheerder tot toerist. Met de vaststelling dat het Regiecollege Waddengebied zich goed kan vinden in de voorgestelde aanpak van de discussiepaper, constateert zij tegelijkertijd ook dat er in de onderliggende analyse nog inconsistenties staan en nuanceringen soms ontbreken. Het Regiecollege Waddengebied ondersteunt daarbij de gedachte dat de DPSIR-keten (Driver, Pressure, State, Impact, Response) kan helpen voor een goed begrip van oorzaken, gevolgen en ingrepen, maar ziet ook dat de in het discussiepaper voorgestelde strategieën en uitvoeringsmaatregelen en de prioritering nog in onvoldoende mate onderbouwd zijn met wetenschappelijk kennis van de relevante DPSIR-ketens. Het verdient derhalve aanbeveling om voor het vervolg de investeringen die effectief en nodig zijn inhoudelijk en financieel beter te onderbouwen.

Het Regiecollege Waddengebied hecht er aan bij de verdere uitwerking van deze zes strategieën de volgende werkwijze te hanteren: Versterk de onderlinge samenwerking. In het Eems-Dollard gebied is bewust geïnvesteerd in samenwerking. Van deze ervaring kunnen alle partijen in het Waddengebied leren. Investeer in kennisontwikkeling en creëer draagvlak voor natuur bij de eigen bevolking.

Het betrekken van de eigen inwoners bij de ontwikkeling van en besluitvorming over het natuurbesluit acht het Regiecollege Waddengebied essentieel. Er is namelijk voor het treffen van soms ingewikkelde maatregelen draagvlak en begrip van de eigen bevolking nodig. Daarnaast is er nog een aantal punten waar het Regiecollege Waddengebied verder aandacht voor vraagt bij de verdere invulling van de gebiedsagenda:

Besteed in de Gebiedsagenda Wadden 2050 ook aandacht aan houdings- en gedragsaspecten. Het elkaar mogen aanspreken en het accepteren van elkaar dat er weleens iets fout gaat en daarvan te leren, past bij het zoekproces naar goede oplossingen

Hou er rekening mee met de effecten van klimaatverandering waaronder temperatuurstijging in het eindbeeld van een veerkrachtig voedselweb;

Borg dat betrokken organisaties en overheden de ontwikkelingen van de natuur in het Waddengebied volgen en zo nodig bijsturen. Het systeem van basismonitoring inclusief een adaptief beheercyclus is daarvoor essentieel. Tevens moeten de inzichten voor wat wel en niet werkt voor ieder beschikbaar en inzichtelijk zijn. Zo ontstaat er een gemeenschappelijk beeld wat voor versnelling kan zorgen en/of wat vertraging gaat opleveren in het bereiken van het streefbeeld.

Geeft richting hoe met het dilemma ecologie en economie om te gaan. Het helpt als de Gebiedsagenda Wadden 2050 een aanpak voorstelt die beschrijft hoe met deze spanning om te gaan. Een mogelijkheid zou kunnen zijn om in deze gebiedsagenda in te gaan op hoe enerzijds recht gedaan kan worden aan de belangen van natuur, beleving en economie en hoe anderzijds het Waddengebied er in zijn geheel sterker uitkomt.

De discussiepaper, de achtergrondnotitie en de presentatie raken al heel snel het veelomvattend thema van de verdere ontwikkeling van het Waddengebied in zijn geheel. Het Regiecollege Waddengebied adviseert om in de Gebiedsagenda Wadden 2050 de strategieën verder te concretiseren en daarbinnen te prioriteren. Dit vraagt in de vervolgfase van de gebiedsagenda een zorgvuldige dialoog met iedereen. Dat kan door zoveel mogelijk aan gezamenlijke 'factfinding' te doen, diagnoses te delen en te verdiepen met elkaar in de zoektocht naar oplossingen.

De natuur houdt niet op bij de Waddenzee en ook niet bij Nederland. Het Regiecollege Waddengebied adviseert de relatie te leggen met hoe de Waddenzee in verbinding staat met haar directe omgeving (via onder meer water, slibdeeltjes, vissen en vogels) en hoe het natuurbeleid in de kuststreek en de eilanden hierop aansluit. Geef specifiek aandacht aan deze grootschalige verbintenissen en wat dit betekent voor het lokale natuurbeleid in de Waddenzee. De Waddenzee is internationaal van groot belang. Geef aan wat dit voor eisen stelt aan het natuurbeleid in de Waddenzee.

Veerkrachtig voedselweb

Opgesteld door: M.J. Firet, H. Sas, A. Kangeri, W. van Heusden, P. Walker, M. Tentij en G. Janssen, Programma naar een Rijke Waddenzee

INLEIDING | Voor u ligt het discussiepaper “Veerkrachtig Voedselweb”. Meer informatie vindt u in de bijbehorende Uitwerking. Het Waddengebied kent een natuur van wereldklasse die wordt bepaald door een complex en tegelijkertijd intrigerend samenspel van morfologie, wind, water, planten, vissen, vogels en zeezoogdieren. In Nederland, en tot ver buiten onze grenzen. Alles hangt met alles samen en is voortdurend in verandering; dat maakt het Waddenecosysteem zo bijzonder; met de kenmerkende ondiepe kustzee en estuaria, de van oorsprong geleidelijke kustzone en de barrière-eilanden. Dynamiek en veerkracht zijn onmisbaar voor zo’n Veerkrachtig voedselweb. Door invloeden lokaal en van buitenaf, van natuurlijke en menselijke oorsprong, staat het Waddenecosysteem onder druk. Dat is zichtbaar in de staat van het voedselweb, toppredatoren en jonge vis ontbreken, garnalen zijn oververtegenwoordigd, het gaat niet goed met vogels die broeden in het Nederlandse Waddengebied en de visstand is laag. Dat is niet goed voor de natuur, en ook niet voor de gebruikers. Dit paper benoemt de belangrijkste knelpunten en biedt een handelingsperspectief om ze op te lossen.

Waddenecosysteem

Alle gebruikers hebben een gemeenschappelijk belang, een veerkrachtig voedselweb. In het Waddenecosysteem hebben planten en dieren zich vernuftig aangepast aan de steeds wisselende omstandigheden, van zoet-zout, droog-nat, heet-koud. Het is een tankstation, een plek om geboren te worden of juist te overwinteren voor trekvogels en trekvissen. Ook de mens past zich aan. De zeenatuur houdt niet op bij de rand van het water. Het Waddenecosysteem omvat de kustzone, de zee zelf, de Waddeneilanden en de Noordzeekustzone met de buitendelta’s. Het is een natuur van onder en boven water. Zeegras biedt beschutting, kokkels eten algen, vissen eten elkaar en worden gegeten door sterns en zeehonden. Noordzeezand laat de wadplaten groeien en zeekraal vormt de kwelders. Het is een groot open ecosysteem, met cruciale verbindingen naar achterlanden en oceanen. Vanouds is de mens een onlosmakelijk onderdeel van dit waddenecosysteem. We hebben het Waddengebied zoals we dat nu kennen deels zelf vorm gegeven door slim op de dynamiek en de krachten in te spelen. Het is nu een plek waar mensen wonen, werken en recreëren om trots op te zijn.

Streefbeeld

Het vaker geformuleerde streefbeeld⁴ luidt: *Een ecologisch gezonde Waddenzee met schoon water, uitgestrekte schelpdierbanken, zeegrasvelden en andere (biogene) structuren. Vogels, vissen en zoogdieren vinden er rust en voedsel. Het vormt een onmisbare schakel in de East Atlantic Flyway voor 12 miljoen trek- en broedvogels en in de continentale Swimway voor vissen. Meer lokaal zijn (a)biotische interacties en biogene structuren op orde. Ook de mens vindt er zijn plek, woont, werkt en recreëert er. Eilandbewoners en bewoners langs de vaste wal, vissers, wadvaarders, natuurbeheerders, lokale overheden zoals gemeenten en vele anderen werken samen om het*

gebied te beschermen en de natuurwaarden te versterken. Niet alleen voor de natuur, maar ook voor een gezonde toeristische sector, visserijsector, middenstand en andere economische sectoren. Sectoren die de natuur ook benutten om meerwaarde te genereren voor hun product. Door natuur centraal te stellen gaan economische partners samen met bewoners, overheden en natuurorganisaties op zoek naar creatieve oplossingen om de economie te versterken. Voor een Waddenecosysteem dat duurzaam menselijk medegebruik kan faciliteren, dat blijvend ecosysteemdiensten kan bieden.

Waar staan we nu?

Het (natuur)beleid van het Wadden is helder en consistent⁵; het is een internationaal natuurgebied met duurzaam medegebruik. De duurzame bescherming van de Waddenzee als natuurgebied is redelijk op orde⁶. De ontwikkeling van de Waddenzee als natuurgebied is onvoldoende gerealiseerd, ook in het licht van nieuwe zaken als klimaatverandering en toename gebruik. Het gaat goed met de zeehonden, maar veel soortgroepen laten een neerwaartse trend zien. De Structuurvisie 2007 heeft een nieuw elan voor het Waddengebied gegeven. Het belang van een gezond Wadden ecosysteem wordt door veel partijen onderschreven. Dat geeft constructieve vormen van samenwerking tussen natuur- en milieuorganisaties, bedrijven en overheden zoals in het programma Ecologie en Economie.

Het helpen van een veerkrachtig Waddenecosysteem zit in een cruciale fase. Over het doel (het streefbeeld) bestaat consensus. Het ‘hoe’ vraagt daarentegen om nieuwe impuls. Er wordt nog te veel gewerkt vanuit een sectorale blik of het eigen belang. Er zijn interessante voorbeelden waarbij ontwikkelingen juist vanuit het gedeelde belang⁷ en een ecosysteembenadering zijn opgepakt. Een robuust Waddenecosysteem vraagt om dat soort nieuwe benadering. Om voorbij het vertrouwde dingen in beweging te zetten, met het streefbeeld als koers. En omdat we niet alles weten in nauwe samenwerking met kennisontwikkeling; leren-door-doen, maar ook doen-door-te-leren.

Waar knelt het?

Door tal van oorzaken is het Waddenecosysteem veel van de veerkracht kwijt geraakt. Bedijkingen, afdammingen en het afkoppelen van grote kombergingen als Zuiderzee en Lauwerszee hebben (nog steeds) grote invloed op de verdeling van zand, slib en water. Zeezoogdieren, vogels, vissen en (mariene) vegetaties ervaren verstoring door menselijk gebruik zoals visserij, recreatie en vaargeulbeheer. Populaties en ecosysteem-interacties staan onder druk, in het Nederlandse Waddengebied en in hun flyway- of swimway levenscyclus. Er zijn wel indicaties waaraan het schort, wat de onderliggende oorzaken zijn, maar veel is nog onduidelijk. En de zeespiegelstijging en (water) temperatuurveranderingen zullen invloed hebben. De zelfredzaamheid en de veerkracht is nu onvoldoende en we zijn te ver verwijderd van het streefbeeld.

De knelpunten zijn samengevat:

- Klimaatverandering met als invloeden zeespiegelstijging, hogere (water)temperaturen, veranderende stromingen en te abrupte lozingen van zoet water.
- Kust, zee en eilanden zijn onderdelen van hetzelfde natuurlijke systeem, maar de dynamiek en interactie is onvoldoende.
- Het Waddenecosysteem, zeker het mariene ecosysteem van de Waddenzee, is sterk ingesnoerd door de afsluitdijken (IJsselmeer, Lauwersmeer, Amstelmeer) en de harde land/water overgangen (noordkust van de Waddenprovincies, wadden- en stuifdijken eilanden). Er vindt te weinig interactie van natuurlijke processen plaats tussen zee, kust en eilanden.
- Een veerkrachtig voedselweb is gebaat bij een rijk bodemleven van de Waddenzee. Dat is nu te eenzijdig, onder meer door een tekort aan de juiste onderwaterstructuren.
- De Waddenzee, kwelder- en eilandkreken en het regionale en internationale achterland zijn voor (trek)vissen ongeschikt leefgebied door barrières en onbruikbaar doortrekgebied.
- Het Waddenecosysteem als schakel in de East-Atlantic flyway is niet op orde, het broedsucces is te laag, en er is onvoldoende ruimte om te rusten en voedsel om op te vetten.

4 Afgeleid van verschillende documenten zoals Structuurvisie, Programmaplan Rijke Waddenzee en Beheerplan Natura 2000 Waddenzee, 2016, zie ook de bijlage in de uitwerking.

5 Planologische kernbeslissingen I, II en III (nu Structuurvisie Waddenzee 2007), Natuurlijk Werelderfgoed Waddenzee 2009, uitwerking kaderrichtlijnen in stroomgebiedsplannen (KRW) en beheerplannen Natura 2000 (2016), Investeringskader, Integraal Management Plan Eems e.d.
6 Conclusie Evaluatie Structuurvisie 2016
7 Essentie van de mutual gain benadering (zie bijvoorbeeld Het Tij Gekeerd, CWN 2005) Verwoord door Hans van Zeijst met gouden driehoek in werkateteliet 23 november 2017.

- Menselijke activiteiten hebben nog te veel invloed op het Waddenecosysteem.
- Ecologische functies en waarden worden aangetast door invasieve exoten, (micro)plastics, restanten van geneesmiddelen en pesticiden en suppleties.
- Statistische wet- en regelgeving maakt verbetering van het dynamische Waddenecosysteem en werken aan innovatieve gebruikso oplossingen ingewikkeld. Het is een beleidsknelpunt.
- Van een deel van het Waddenecosysteem weten we voldoende om nu al te kunnen handelen. We kunnen vandaag beginnen met verbindingen en leefgebieden van vis beter maken, broed- en rustgebieden voor vogels binnen- en buitendijks realiseren en sommige externe invloeden voorkomen. Andere knelpunten vragen een lange termijn aanpak waarbij kennis en uitvoering samen op trekken.

Samen werken aan veerkrachtig rijk Waddengebied

Om de ontwikkeling van een rijk Waddenecosysteem mogelijk te maken stellen we voor dat alle waddenpartners de volgende strategieën ondersteunen en er hun bijdrage aan gaan leveren. Het is een nieuwe impuls aan het 'hoe' dat er op is gericht om de knelpunten zo veel mogelijk weg te nemen.

1 Vergroot de dynamiek waar het kan

- Ontwikkel een veerkrachtige kustverdediging met een ecologisch investeringsprogramma (dubbele dijkzones, rijke dijken, wisselpolders, brakke natuur e.d.).
- Verbeter en creëer zoet-zout overgangen, herstel innovatief estuariaverbindingen.
- Kleine vismigratierivier Den Helder – IJsselmeer, Lauwersmeer
- Experimenteer met 'zanddelend' systeem eilandkoppen- en staarten en krekken.
- Ga verder met meer dynamiek in de zeereep, stuifdijken en eilandkwelders

2 Verbeter de omstandigheden voor biobouwers

- Versterk en stimuleer de ontwikkeling van bio-structuren (bijv door rust wadbodem).
- Zet in op zonering en start een doen-door-leren programma (Waddensleutels sublitoraal).
- Verbeter het substraat van noodzakelijke harde structuren. Programma Rijke Waddenzee (2016) en Building-with-Nature hebben uitgewerkte aanpak.

3 Versterk de ecologische samenhang in het Waddengebied

- Richt binnendijkse hoogwatervluchtplaatsen in, met maatwerk voor rust-beleven.
- Borg (potentiële hoogwatervluchtplaatsen in de RO en breng diversiteit in routestructuren.
- Zorg voor binnendijkse broedgebieden en foerageergebieden voor wadvogels.
- Leg parels binnendijks aan, zoals Utopia Texel en Klutenplas Groningen, ook voor beleving.
- Stimuleer paai- en opgroeiplaatsen voor (trek) vissen, buiten- en binnendijks.
- Geef opvolging aan de adviezen in het trilaterale Actieprogramma Swimway (2017).
- Ontwikkel zilte natuur en kwelgebieden voor vogels, vissen, insecten en vegetaties. Zie ad 3b, stimuleer agrariërs en andere grondeigenaren randen en overhoeken in te zetten.
- Modern substituut van het voorheen open, verbonden kwelder- en krekenslandschap.
- Versterk de ecologische geschiktheid van passages en stroomgebieden voor vissen.
- Optimaliseer de vispasseerbaarheid van gemalen en sluizen (zie adviezen WA en PRW), stimuleer waterbeheerders achterliggende wateren verder geschikt te maken voor (trek-)vis.

4 Zet in op verduurzaming gebruik, om bij te dragen aan verbetering en ontwikkeling van het Waddenecosysteem

- Ga slimmer om met baggeren (bijvoorbeeld dynamische geulbeheer) en suppleren.
- Denk aan het verminderen van de gevolgen door duurzamer baggeren en verspreiden. Bijvoorbeeld door de inzet van building-with-nature, resulterend in minder emissie (CO2) en nuttige slibvang (versterking kwelderareaal). Denk aan ook aan het wegnemen van de noodzaak tot baggeren (andere vervoersconcepten) daar waar dat kan.
- Overweeg stimulering van innovatie door het definiëren van maximaal toelaatbare waarden voor troebelheid.
- Geef invulling aan de ecosystem based approach (UNESCO) bij visbeheer en visserij.
- Werk toe naar een duurzame Werelderfgoedvisserij, bijvoorbeeld door participatieve visserij.
- Ontwikkel convenanten verder, voor meer rust op wadbodem en wadplaten.
- Stimuleer innovaties voor duurzaam medegebruik. Het motief van duurzaam medegebruik zal blijven, innoveren in het hoe is de uitdaging.

- Verminder de bedreigingen (exoten, verontreinigingen zoals olie, plastic, licht etc.).
- Optimaliseer gesloten gebieden (litoraal en sublitoraal) inclusief evaluatie huidige.
- Te overwegen is alleen activiteiten toe te staan die een bijdrage leveren aan het ecosysteem (aanvulling op de inhoud van de huidige structuurvisie die stelt dat activiteiten geen schade mogen veroorzaken). Een andere optie is de introductie van een systematiek van zonering
- Benut building with nature aanpak waar dat passend is.

5 Ontwikkel de kennis over Waddenecosysteem langs meerdere sporen

- Blijf inzetten op leren-door-doen en doen-door-te-leren.
- Stimuleer en faciliteer consortia van onderzoekers, beheerders en gebruikers hiervoor.
- Zorg voor een structureel onderzoeks-programma over systeembegrip.
- Geef actief invulling aan de trilaterale (WA) en regionale kennisagenda's (CWN en RWS).
- Ontwikkel praktische kennis (voor bovengeschetste strategieën), waarbij verschillende Waddenpartners bijdragen aan een rijk Waddengebied.
- Faciliteer beheerders en gebruikers, consolideer netwerken en platforms.
- Ontwikkel en borg langlopende strategische kennisprogramma's voor populatiedynamica, interacties in het voedselweb en innovaties voor duurzaam gebruik.
- Borg langlopende samenwerkingen met bewezen kennisinstituten. Zoek samen financiering.
- Monitor status en trends op het juiste schaalniveau (van flyway tot lokaal).
- Start met voorrang de uitrol van het ambitiedocument Basismonitoring.

6 Waddengebied overstijgende thema's aansturen

- Breng verbinding aan met de gebiedsagenda's van Noordzee en IJsselmeer, beide gebieden zijn voor een gezond Waddenecosysteem onlosmakelijk onderdelen.
- Versterk de Trilateral Waddensea Coöperation (kennis, managementplan(s), marketing etc.) en de Duits-Nederlandse samenwerking Eemsregio.
- Consolideer en versterk de internationale samenwerkingen flyways en swimways.
- Transformeer voor zover mogelijk de wet- en regelgeving van statisch en op soorten gericht naar dynamisch en procesgericht. Durf afspraken bij uitblijven resultaat ook terug te draaien.
- Alle actieprogramma's in bovengeschetste strategieën kunnen in samenhang vanaf nu opgestart worden. De doorlooptijd waarop resultaat mag worden verwacht verschilt. Voor sommige zaken kan morgen de schop de grond in. Andere aanbevelingen zullen eerst dialoog vragen. Zeker waar de ontwikkeling zelf onzekerheden kent, zoals zeespiegelstijging, zal kennis ontwikkelen en handelen over een langere periode gelijk op gaan. Meekoppelen met zaken die sowieso gebeuren zoals aanpassingen van ons kustverdedigingssysteem zal voor actieprogramma's het logische tijdpad bepalen.

We zullen de vinger aan de pols moeten houden, en ons regelmatig de vraag durven stellen; hoe bij te sturen als het geheel onvoldoende blijkt. En soms zullen we op onze schreden terug moeten keren en een andere weg tot verbetering in kunnen slaan. De monitoring moet daarvoor wel op orde zijn.

ADVIES 4

Verduurzaming bereikbaarheid Wadden

Uitgebracht 29 mei 2018

Het Regiecollege Waddengebied constateert dat we in de kern bij dit thema gevoelige vraagstukken tegen komen over vaarroutes en de bereikbaarheid van eilanden zoals:

- Werken we tegen de grenzen van het systeem van de Waddenzee?
- Zijn we met z'n allen bereid te accepteren dat we de dynamiek behorend bij de Waddenzee zijn gang laten gaan of willen we juist in blijven grijpen?
- In hoeverre is de huidige wijze van vervoer überhaupt houdbaar in de toekomst?
- En als we willen blijven ingrijpen: wat hebben we daar dan als samenleving voor over?

Deze vragen zijn nu moeilijk te beantwoorden maar de zoektocht naar antwoorden die blijkens het actieplan gestart is, moet naar de mening van het Regiecollege Waddengebied voortgezet worden. Het Regiecollege Waddengebied is het van harte eens met het gestelde in de discussiepaper om als regio voorop te lopen in deze discussie. Op deze wijze zorg je ervoor dat je als waddengemeenschap de regie houdt in deze belangrijke discussie.

De twee mogelijkheden die de discussiepaper voorlegt, liggen wat het Regiecollege Waddengebied betreft in elkaars verlengde. Het is in de ogen van het Regiecollege Waddengebied bij deze twee mogelijkheden derhalve geen kwestie van of-of maar van en-en. Ze zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Daarbij – en dat vindt het Regiecollege Waddengebied - gaat het niet alleen om de problemen van vandaag, maar vooral om het vinden van mogelijkheden en kansen voor de toekomst. Nu starten met het zoveel mogelijk verduurzamen van de huidige vorm van verbindingen door het actieplan uit te voeren geeft tevens ruimte en tijd proactief na te kunnen denken over een mogelijke systemsprong in de toekomst. Al doende leert men, is een bekend spreekwoord dat hier van toepassing is.

Het Regiecollege Waddengebied adviseert dan ook in die samenhang positief over beide mogelijkheden.

Het Regiecollege Waddengebied ziet de invulling van beide mogelijkheden echter wel als een gedeelde verantwoordelijkheid van alle partijen. Het Regiecollege Waddengebied acht het hierbij van essentieel belang nadere afspraken te maken over de regie bij de verdere uitvoering. Dit geldt zowel voor het actieplan als voor de discussie over de mogelijkheid van een systemsprong.

Het vraagstuk is overigens breder dan gedefinieerd in de discussiepaper. Alle havens zijn afhankelijk van diepgang. Of het nu gaat om woon-werk, industrie, logistiek, recreatie of visserij. Het Regiecollege Waddengebied verwijst hiervoor naar zijn eerder advies over de havens en de industrie.

Het Regiecollege Waddengebied heeft begrip voor het standpunt van de Waddeneilanden dat zij vanuit hun opvatting dat de eilanden steeds en goed bereikbaar moeten zijn, een zekere aarzeling hebben in het ter discussie stellen van de huidige wijze van vervoer. De veerboten en de bruginstallaties gelden voor de eilanden als een levensader. Daarom vindt het Regiecollege Waddengebied het van belang te benadrukken dat bij

het zoeken naar oplossingen een optimale duurzame bereikbaarheid van de havens en de eilanden gewaarborgd blijft. De bereikbaarheid moet gefaciliteerd worden (voldoende diep en op orde). Wat het optimum is, kan echter verschillen; per haven, per doelgroep, per vervoerstroom, per tijdstip. In ieder geval adviseert het Regiecollege Waddengebied in het zoeken naar oplossingen onderscheid te maken in de toerist en de bewoners van de eilanden.

Er zullen bij die oplossingen altijd publieke voorzieningen nodig zijn die financiering behoeven; zowel aan zijde van het vasteland als op de eilanden. Het is voor de toekomst van belang dat overheden bereid zijn hierop te investeren en te faciliteren.

Ook de wijze van het vervoer op de eilanden zelf hoort bij het vraagstuk over de verduurzaming van de bereikbaarheid. Dat kan bijvoorbeeld gaan over nul-emissies, het wel of niet (beperkt) toelaten van auto's op het eiland en/of meer elektrisch vervoer. Het Regiecollege Waddengebied adviseert nadrukkelijk dat deze in de eerste plaats een debat van de eilanders zelf is maar adviseert tegelijkertijd -daar waar het gesprek nog niet gestart is- deze discussie wel te voeren. Het onderwerp kan bijvoorbeeld betrokken worden bij de discussie die op de Waddeneilanden al gevoerd wordt over de energietransitie op de eilanden.

Het Regiecollege Waddengebied hecht er aan de feiten goed in kaart te brengen. Dit is voor de korte als voor de lange termijn van belang. Te denken valt aan vervoersstromen en doelgroepen per verbinding. Met deze informatie kan alvast begonnen worden met de verduurzaming van de bereikbaarheid zodat het thema ook zichtbaar wordt in de samenleving.

Voor het lange termijn beleid wil het Regiecollege Waddengebied het belang onderstrepen om de hele vervoersketen in beeld te brengen en daarbij alle aspecten te betrekken. Dat geldt voor het eilandbezoek maar ook voor de goederen van en naar de havens. Betrek de kennis over toekomstige vervoerswijzen. Kijk ook naar de faciliteiten op het vasteland of op de eilanden en hoe andere landen bezig zijn.

Het Regiecollege Waddengebied adviseert vervolgens om met de betrokken partijen en per verbinding een denkexerctie voor de toekomst uit te voeren over de bereikbaarheid van, naar en vanaf de Waddeneilanden. Een gebiedsanalyse kan mogelijk daarbij behulpzaam zijn. Wijs niet op voorhand maatregelen af. Daardoor kan juist inzicht verloren gaan. Het gedrag van mensen is namelijk moeilijk te voorspellen en niet alles is maakbaar. Het Regiecollege Waddengebied wil wijzen op verhitte discussies in het verleden over het afsluiten van zandwegen op de Veluwe voor auto's of de bereikbaarheid van winkels in het centrum van grote steden. Men dacht in die tijd dat dit een negatief effect zou hebben op de recreatie of winkelbezoek.

Verduurzaming bereikbaarheid Waddengebied

Opgesteld door: Programma naar een Rijke Waddenzee, P2 Managers en Wing

INLEIDING EN AFBAKENING | Voor u ligt het discussiepaper “Verduurzaming bereikbaarheid Waddengebied”. Dit paper gaat in op de belangrijkste kansen en dilemma’s die vanuit het perspectief van het verduurzamen van de bereikbaarheid op het Waddengebied afkomen. En schetst verschillende keuzes en oplossingsrichtingen. Zo biedt dit paper u handvatten voor het geven van een richtinggevend advies over het thema Verduurzaming bereikbaarheid.

Deze paper gaat over het verduurzamen van de bereikbaarheid van en naar het Waddengebied. Impliciet gaat het dan ook over de bereikbaarheid van de betreffende havens. In de, in deze paper opgenomen, oplossingsrichtingen komt ook duurzame mobiliteit aan de orde (duurzame brandstoffen/ technieken, gedragsmaatregelen, logistieke efficiency e.a.). Verduurzaming van de bereikbaarheid van de jachthavens en het woon-werkverkeer in het kustgebied valt buiten de scope van deze paper.

Concreet vindt u in dit paper:

- Inzicht in relevante trends- en ontwikkelingen
- De kernvraag voor het gebied: met welke ambitie willen we de bereikbaarheid van het Waddengebied verduurzamen en op de lange termijn garanderen?
- De 2 belangrijkste kansen / dilemma’s met een overzicht van oplossingsrichtingen.

Dit paper heeft als doel de twee belangrijkste keuzes te schetsen als het gaat om het verduurzamen van de bereikbaarheid van het Waddengebied.

In de Beleidsverkenning Waddengebied is bereikbaarheid als een relevant integraal thema naar voren gekomen met verschillende beleidsopties (zie bijlage 1). En als zodanig is dit thema eerder besproken in het RCW. De resultaten van de vorig jaar uitgevoerde “Verkenning Duurzame bereikbaarheid van de Wadden in 2030” zijn eveneens als bijlage bijgevoegd (bijlage 2 Inspiratiedocument en bijlage 3 Acties).

Kansen voor verduurzaming bereikbaarheid Waddengebied

De veerverbindingen zijn de levensaders voor de Waddeneilanden; zowel wat betreft leefbaarheid als wat betreft de regionale economie. Als het gaat om de verduurzaming van de bereikbaarheid van het Waddengebied gaat het om meer dan alleen varen; dan komt de hele vervoers- en logistieke keten in beeld. En daarmee biedt verduurzaming van de bereikbaarheid ook kansen voor een duurzame Waddeneconomie, die past bij de Werelderfgoedstatus. Dat is ook de conclusie van de afgelopen jaar, door een groot aantal partijen in de regio, uitgevoerde verkenning naar de kansen voor een duurzame bereikbaarheid in 2030 (zie bijlage 2 en 3): van zero-emissie vervoer tot het versterken van de beleving tijdens de reis, en van meer maatwerkvervoer tot het ontzorgen van de reiziger (bewoner en toerist!).

Het is van belang in het Waddengebied gezamenlijk én vanuit de keten in te zetten op een duurzame bereikbaarheid om:

- aantrekkelijk te blijven als gebied om te wonen, werken en recreëren;
- de internationaal erkende gebiedskwaliteiten te versterken.

In het verduurzamen van de bereikbaarheid en mobiliteit staan dus ook de gebiedskwaliteiten van de Wadden centraal; en dat betekent extra uitdaging en urgentie.

Trends en ontwikkelingen

Onder bereikbaarheid vallen veel verschillende activiteiten, toch zijn er een paar onderliggende trends die hen vrijwel allemaal raken. Dat zijn:

- Meer maatschappelijke aandacht voor duurzaamheid. En veel (semi)overheden en bedrijven in het Waddengebied zetten zich in voor minder emissies van milieuschadelijke stoffen (met name naar de lucht: roet, NOx, SO2 en CO2; daarnaast lozing van afvalstoffen).
- Lopende onderzoeksprogramma’s van onder andere RWS/ Deltares geven inzicht in de morfologische ontwikkeling van de Waddenzee: de bodem komt trendmatig sneller omhoog dan de zeespiegel, het sterkst langs de kust van de provincie Fryslân. Dit is een belangrijke oorzaak (zij het niet de enige) van de toenemende moeite die het kost om een aantal vaargeulen open te houden.
NB: in april worden de uitkomsten van de zogenaamde BKS-studie voor het Waddengebied gepresenteerd; een onderzoek in opdracht van de Waddenacademie en Programma naar een Rijke Waddenzee (PRW) naar bodemdaling, klimaatverandering en sedimentatie. Eind 2017 is

- in het RCW een eerste tussenstand van bevindingen gepresenteerd. Voorlopige bevinding: met name de westelijke Waddenzee kan op een termijn van 50-100 jaar gaan verdrinken, de oostelijke Waddenzee blijft dit veel langer bespaard (mits de zandsuppleties sterk worden verhoogd).
- Als het gaat om toerisme zijn er verschillende relevante trends. De vraag naar duurzaam reizen groeit. Maatwerk, beleving en ontzorging zijn hierin belangrijke begrippen. Het aantal korte vakanties neemt toe, en bij langere vakanties verblijft de toerist op meerdere plekken.
- De deeleconomie is in opkomst; van het gebruik van deel-auto’s tot het huren van recreatievaartuigen.

Kernvraag

Uit de eerder genoemde verkenning naar een duurzame bereikbaarheid blijkt dat er volop kansen zijn voor het verduurzamen van de bereikbaarheid van het Waddengebied. De kernvraag is met welke ambitie we de bereikbaarheid van het Waddengebied willen verduurzamen en op de lange termijn garanderen?

Kansen en opties

KANS 1

Het aangaan van een gezamenlijke inspanningsverplichting om als voorbeeldregio voorop te gaan lopen in het verduurzamen van de bereikbaarheid en hiervoor het bijgevoegde actieplan (bijlage 3) te omarmen

Om effectief te werken aan het gezamenlijke eindbeeld van een duurzame bereikbaarheid in 2050 is het van belang nú de ambitie vast te stellen. Wil het Waddengebied voldoen aan wet- en regelgeving en werken met bewezen technieken? Of wil het Waddengebied gezamenlijk inzetten op een krachtige transitie naar een duurzame bereikbaarheid van Werelderfgoed-klasse? En dat betekent onder andere vooroplopen, je onderscheiden, ruimte bieden aan experimenten en gezamenlijk besluiten over richtinggevende investeringen. Dit sluit goed aan op het advies van het RCW om ook als voorbeeldregio in de energietransitie voorop te willen lopen.

Oplossingsrichtingen, als eerste stap hierin kunnen de onderstaande geprioriteerde acties uit de Verkenning duurzame bereikbaarheid Wadden worden uitgevoerd (zie ook bijlage 3):

Oplossingsrichtingen

- Maak gebruik van experimenteerruimte en proeftuinaanpak voor maatwerk per verbinding / eiland:
- Versnel de lopende pilots over ontzorging bagagevervoer
- Verbreed lopende initiatieven om kwaliteit en verblijfswaarde in de haventerminals te verbeteren
- Realiseer Wadden-pakketten voor de toerist die duurzaam wil reizen en beleven.
- Maak een actieplan voor het verhogen van het aandeel reizigers dat naar de Wadden komt met het OV.
- Kom tot gezamenlijke afspraken voor het stimuleren van zero-emissie autogebruik of autoluwe eilanden.
- Begin vroegtijdig met de voorbereiding van een brede, integrale tussentijdse evaluatie van de vervoerconcessies Waddenveren (gepland 2021).
- Verbreed de discussie over de plannen van de rederijen voor inzet richting zero-emissie.
- Versnel /verbreed het verduurzamen van schepen die eigendom zijn van / in opdracht van de beheerders in het Waddengebied varen.
- Investeer in een analyse en uitwerking van de behoefte en haalbaarheid van vraaggestuurd vervoer (maatwerk per doelgroep).

KANS 2

Nu ruimte nemen om na te denken over het garanderen van een duurzame bereikbaarheid op de lange termijn.

Een betrouwbare bereikbaarheid van Waddeneilanden en -havens is cruciaal. Hoe kunnen we die op een duurzame wijze blijven garanderen in de dynamische Waddenzee waar ook het volgen van de natuurlijke morfologie cruciaal is? Op dit moment wordt al ingezet op efficiënter vaargeulbeheer met meer kennisgestuurd baggeren en storten. En mogelijkheden voor flexibele vaargeulen worden onderzocht. Voor de havens wordt gewerkt met “Building with Nature”, zoals de slibmotor Roptazijl bij Harlingen. De mogelijkheden voor het verminderen van de diepgang van schepen die (voornamelijk) in het Waddengebied varen, is een nieuw te verkennen onderwerp net als slibvaren.

Onder invloed van de eerder genoemde morfologische ontwikkelingen is het aannemelijk dat de inspanningen (en dus de effecten op ecosysteem en kosten) in de nabije toekomst verder toenemen. Daarom is het nu relevant de vraag te stellen of de bovengenoemde maatregelen ook op de lange termijn duurzame oplossingen zijn voor het realiseren van een betrouwbare bereikbaarheid op alle verbindingen. Of dat hiervoor een systeemsprong nodig is met een ander vervoerssysteem. Ook technologische ontwikkelingen kunnen aanleiding zijn voor een systeemsprong.

Oplossingsrichting

- Het starten van een proces per verbinding om duurzame oplossingen te verkennen voor een betrouwbare bereikbaarheid in 2050. Daarvoor is maatwerk per eiland / verbinding nodig, kennis van morfologische ontwikkelingen en effecten van huidige maatregelen, betrokkenheid van stakeholders en een omgeving waarin creativiteit en innovatie kan worden aangeboord zonder dat belangen in het hier en nu de boventoon voeren.

Kansen voor economische initiatieven'

Uitgebracht 20 juli 2018

Het Regiecollege Waddengebied heeft het stuk met belangstelling en plezier gelezen.

Het overall beeld dat uit de discussiepaper spreekt is:

- De eilanden doen het economisch goed. Er is nauwelijks werkloosheid. Wel is het bieden van adequate huisvesting aan (jonge) bewoners en nieuwe werknemers een zorgpunt.
Toerisme is veruit de belangrijkste sector op de eilanden en er is beperkt ruimte voor veel groei, zeker niet in de nu al drukke perioden. Kwaliteitsverbetering, spreiding over het seizoen, effecten op de leefbaarheid en verduurzaming zijn de belangrijkste issues. Een ontwikkeling zoals op het Duitse eiland Sylt heeft plaatsgevonden is onwenselijk.
- De economische ontwikkeling aan de Waddenkust is zorgelijker. Door automatisering en mechanisering zijn veel banen verloren gegaan. Er is sprake van vergrijzing en krimp van de bevolking, al lijkt de krimp af te nemen. Wel is er sprake van selectieve migratie: talentvolle jongeren verlaten de regio en komen niet terug, met als gevolg dat de achterblijvende (beroeps)bevolking veelal laag opgeleid, ouder en weinig mobiel is. De werkloosheid is er hoger en het inkomen lager. De uitdaging is nieuwe werkgelegenheid te creëren die banen genereert die aansluiten op de kwaliteiten van de beroepsbevolking.

Het rapport beschrijft daarmee een herkenbaar beeld van de huidige situatie, is genuanceerd en geeft een mooie samenvatting van de economische vraagstukken voor het Waddengebied. Het Regiecollege Waddengebied waardeert dat het geheel goed op een rij is gezet en constateert dat er brede overeenstemming bestaat over de aard van de problematiek. Een gemeenschappelijk gedragen beeld helpt bij het zoeken naar oplossingen.

Dat vele aspecten niet nieuw zijn, wil niet zeggen dat het herkenbare beeld niet van belang is. Het creëren van nieuwe banen is essentieel opdat mensen in het gebied blijven wonen en werken en de leefbaarheid op peil blijft. Om de leefbaarheid duurzaam in stand te houden, moet de kust zich wel als een aantrekkelijk woongebied kunnen ontwikkelen.

Banen hoeven niet alleen in het waddengebied gecreëerd worden. Een substantieel deel van de beroepsbevolking zal onvermijdelijk zijn aangewezen op pendelen naar banen in de meer stedelijke gebieden.

Het Regiecollege Waddengebied beschouwt daarmee de discussiepaper als een waardevolle bouwsteen voor de economische ontwikkeling in de Gebiedsagenda 2050.

Meer toegevoegde waarde creëren op een duurzame wijze

De discussiepaper bepleit in wezen dat er op de eilanden een transitie naar verduurzaming van het toerisme nodig is en dat in de kustgemeenten werkgelegenheid wordt gecreëerd in de vier beschreven sectoren: landbouw, visserij, recreatie en toerisme en zakelijke en persoonlijke diensten. Voor landbouw en visserij moet het met name gericht worden op innovaties door het leren telen van producten op minder zoet water en het regionaliseren van de productieketen (zoals machinaal garnalenpellen) zodat meer toegevoegde waarde in het gebied gecreëerd wordt. Te denken valt aan het kant-en-klaar leveren van duurzame producten aan supermarkten, regionale markten en restaurants. Tevens houdt het een pleidooi te kiezen voor het aansluiten en uitbouwen van de sterke kanten van de economische pijlers en het vergroten en/of versterken van de keten in het Waddengebied. In goed Nederlands: place based smart specialization.

Het toerisme biedt zeker kansen voor economische initiatieven, maar dit vergt nog veel werk in termen van het ontwikkelen van producten voor specifieke doelgroepen en de daarbij behorende marketing strategieën. Samenwerking tussen de veelal kleine ondernemers is daarbij cruciaal en ook kan worden ingezet op het combinatie arrangementen met bezoeken aan de eilanden en de nabijgelegen steden als bijvoorbeeld Den Helder, Leeuwarden en Groningen. Nieuwe werkgelegenheid in de zakelijke en persoonlijke dienstverlening kan ontstaan door mensen die om woonredenen voor het Waddengebied kiezen. Er zijn kansen voor activiteiten die eigenlijk overal wel kunnen en niet echt locatie gebonden zijn. Cruciaal hiervoor is wel dat snel breedbandinternet beschikbaar is.

Op deze wijze wordt de toegevoegde waarde aan de economie voor het gebied behouden en brengt het de nodige werkgelegenheid met zich mee.

Dijklandschap

Daarbij kan ook worden aangesloten bij maatregelen die noodzakelijk zijn voor het vergroten van de weerbaarheid tegen klimaatverandering. Het transformeren van concepten als brede of dubbele dijken tot een nieuw dijklandschap waarbij de kustbescherming niet alleen gezocht wordt in de verhoging van dijken maar juist in 'slimme combinaties' met de omgeving, biedt ook nieuwe perspectieven voor de economie aan de kust. Zilte landbouw, toerisme en (dijk)wonen kunnen makkelijk samengaan met de vernieuwing tot een dijklandschap.

In de praktijk komt echter integratie van functies alleen van de grond na een langjarige voorbereiding met alle stakeholders. Dat vraagt om koersvastheid, draagvlak en een investeringsprogramma. De waterschappen, gemeenten en het Rijk investeren de komende decennia voor miljoenen euro's in de kustbescherming en klimaatadaptatie. De provincies werken aan een investeringsprogramma voor de kust. De basis is voor een gezamenlijke aanpak is er. Anderen kunnen zich hierbij aansluiten.

Er is inmiddels draagvlak bij de Waddenhavens en de Coalitie Wadden Natuurlijk (CWN) voor een nieuwe koers. In het Pact van Marrum wordt voor integratie van de functies in de kust gepleit.

Het Regiecollege Waddengebied adviseert dit draagvlak te verbreden en vraagt de waterschappen, de LTO en de CWN te onderzoeken of er een afspraak gemaakt kan worden voor de kustontwikkeling in lijn met de LTO strategie over verzilting.

Grote uitdaging

Alhoewel er dus al het een en ander in gang is gezet vraagt de discussiepaper daarmee nog wel het nodige van de economische sectoren zelf. Met andere woorden; het is nog een hele spannende en uitdagende opgave deze ontwikkeling voor de komende 10 tot 30 jaar in gang te zetten.

Het Regiecollege Waddengebied acht het derhalve van groot belang dat in de gebiedsagenda Wadden 2050 in beeld wordt gebracht hoe deze transitie te faciliteren en te regisseren. Hoe kan deze ontwikkeling versneld worden en aan welke knoppen kunnen worden gedraaid?

Tegen deze achtergrond denkt het Regiecollege Waddengebied dat naast de oplossingsrichtingen nog twee zaken nodig zijn:

- Een gebiedspecifiek en duurzaam toekomstperspectief voor kust, Eems- estuarium, zee en eilanden;
- Een actielijst duurzame economie.

Toekomstperspectief

Het Regiecollege Waddengebied is van opvatting dat een gebiedspecifiek en duurzaam toekomstperspectief voor de kust, de zee en eilanden daarbij noodzakelijk is. Dit toekomstperspectief is de basis voor het ontwikkelen van een economisch model dat dan richting geeft aan de sectoren en overheden voor zowel de korte als de lange termijn. Het Regiecollege Waddengebied adviseert dan ook dit toekomstperspectief voor eilanden, zee en kust inclusief het Eems-estuarium in de Gebiedsagenda Wadden 2050 op te nemen.

Actielijst Duurzame economie

Het Regiecollege Waddengebied pleit er tevens voor een actielijst *Duurzame Economie* voor de korte en de lange termijn. De oplossingsstrategieën die in de discussiepaper beschreven staan, vormen een prima startpunt voor het opstellen van deze actielijst. Daarmee kunnen partijen - het oog gericht op het toekomstperspectief - nu al stappen zetten. Dat laat enerzijds zien dat er gewerkt wordt aan realisatie en anderzijds geeft het vertrouwen en energie voor het vervolg.

Hoofdlijn advies

Samenvattend komt het Regiecollege Waddengebied tot het volgende advies.

Door de drieslag van *oplossingsstrategieën* van de vier beschreven sectoren, een *gebiedspecifiek, gemeenschappelijk en duurzaam toekomstperspectief* voor de eilanden, zee en kust en een *actielijst Duurzame Economie*, op te nemen in de Gebiedsagenda Wadden 2050, verwacht het RCW dat er stevige basis ontstaat voor het benutten van kansen van economische initiatieven voor het Waddengebied.

Kansen voor economische initiatieven

Opgesteld door: I. Laane en G. van der Meulen, Decisio

INLEIDING | Het Waddengebied⁸ kenmerkt zich door een sterke wisselwerking tussen mens en natuur. Hoofddoelstelling voor de Waddenzee is natuur. Medegebruik van de Waddenzee is mogelijk mits deze geen significante effecten heeft voor de natuurwaarden van de Waddenzee⁹. Een goede balans tussen natuur, samenleving en economie vormt dan ook een randvoorwaarde voor een toekomstbestendige ontwikkeling van het gebied.

Het Waddengebied kent een aantal uitdagingen voor de toekomst. Zo heeft klimaatverandering gevolgen voor de kustveiligheid en de watervoorraad en –kwaliteit, wat consequenties heeft voor de landbouw. Ook in demografisch opzicht zijn er uitdagingen. Vooral in de kustgebieden van Noord-Holland, Friesland en Groningen is sprake van bevolkingskrimp, wat directe gevolgen heeft voor de leefbaarheid (door het wegvallen van lokale voorzieningen en leegstand). Bovendien ondervinden delen van het Waddengebied de gevolgen van bodemdaling (gas- en zoutwinning).

Verder vormt de toenemende automatisering van werk, gecombineerd met het lage opleidingsniveau in de regio, een reëel risico. Daarentegen is de aanwezigheid van het Werelderfgoed Waddenzee een belangrijke drager in het gebied van recreatie en toerisme. Tegen deze achtergrond is het van belang te kijken hoe op de langere termijn het economisch potentieel van het Waddengebied gerealiseerd kan worden.

De centrale vraag van dit discussiepaper luidt: **hoe kan op duurzame wijze invulling worden gegeven aan een economisch toekomstperspectief van het Waddengebied?** Hierbij wordt ingegaan op initiatieven die aansluiten bij de economische potentie van het gebied.

- Dit paper richt zich op de volgende onderwerpen¹⁰:
- Landbouw;
 - Visserij;
 - Recreatie en toerisme;
 - Zakelijke en persoonlijke dienstverlening.

8 Met het Waddengebied worden in dit paper bedoeld: de Waddeneilanden en de 12 kustgemeenten (Harlingen, Eemmond, Delfzijl, Dongeradeel, De Marne, Het Bildt, Franekeradeel, Súdwest-Fryslân, Hollands Kroon, Den Helder, Oldambt, Ferwerderadiel) die direct grenzen aan de Waddenzee.

9 Onder andere vastgelegd in de PKB-Waddenzee (Structuurvisie Waddenzee) en bevestigd in het kader van de beleidsvisie “Wadden van Allure” en de Beleidsverkenning Toekomstige Rol en Ambitie van Rijk en regio voor het Waddengebied.

10 Ook de onderwerpen ‘havens en industrie’ en ‘energie’ zijn van belang voor de economische perspectieven van het Waddengebied voor de langere termijn. Voor deze onderwerpen zijn aparte discussiepapers opgesteld en worden daarom in dit discussiepaper niet expliciet uitgewerkt.

1. LANDBOUW

Langs de vaste wal/kuststrook in het Waddengebied is hoofdzakelijk de grootschalige akkerbouw dominant. In de Kop van Noord-Holland vindt grootschalige bollenteelt plaats. Daarnaast vindt op enkele, specifieke locaties, glastuinbouw plaats. Vooral de exportgerichte pootaardappel- en de bollenteelt zijn van groot economisch belang. De kracht van de pootaardappelteelt is vooral dat zij profiteert van de geringe ziektedruk door de nabijheid van de Waddenzee. Naast de productie voor de wereldmarkt (pootaardappelen en bloembollen) wordt er in het Waddengebied kleinschalig geproduceerd voor de interne Waddenmarkt.

Trends en ontwikkelingen

Sinds 2010 is het aantal landbouwbedrijven in het Waddengebied afgenomen (per saldo met bijna 10 procent). In diezelfde periode is het oppervlakte aan cultuurgrond vrijwel gelijk gebleven en is

de geproduceerde toegevoegde waarde met 10 procent gestegen. Dit komt hoofdzakelijk door een gestegen arbeidsproductiviteit. Overigens zijn daarin binnen het Waddengebied grote verschillen. Op de Waddeneilanden (met uitzondering van Texel) en in Friesland is de groei van de arbeidsproductiviteit substantieel, terwijl deze in de Kop van Noord-Holland en in Oost Groningen nauwelijks is gegroeid¹¹.

Dilemma’s

Het primaire dilemma voor de landbouw is de beschikbaarheid en aanvoer van voldoende zoetwater in relatie tot verzilting, bodemdaling, droge zomers en waterpeilbeheer en hoe hiermee wordt omgegaan. Dit raakt niet alleen het belang van de landbouw, maar heeft ook duidelijke raakvlakken met natuurontwikkeling, veiligheid, recreatie, klimaatadaptatie, etc. Een landbouwsector die inspeelt op zilttere omstandigheden lijkt hier naar de toekomst toe een oplossing voor. Maar, op de korte termijn is er nog geen uitzicht op aantrekkelijke verdienmodellen voor de teelt van zouttolerante gewassen.

11 Investeringskader Waddengebied 2016-2026

- Kort samengevat¹² zijn de strategieën voor de landbouw in relatie tot de Gebiedsagenda Waddengebied 2050:
- 1 Driesporenbeleid landbouw: voorzetting reguliere landbouwteelt met duurzaam waterbeheer (1), onderzoek en innovatie gericht op transitie van de reguliere landbouw naar verziltende omstandigheden (2), ontwikkeling van zilte teelt in gebieden die zich daar het beste toe lenen (3);
 - 2 Draag bij aan de energietransitie: landbouwbedrijven als energie producerende bedrijven, benut thermische warmte van uitgeputte gaswinningen, landbouw restproducten als grondstof voor chemie indien restproducten niet elders in agrarische kringloop worden gebruikt;
 - 3 Versterk verbondenheid met Waddengebied: ontwikkeling marketingstrategie Waddengemeenschap regionale producten, koppelingen streekeigen nicheproducten met recreatie en toerisme;
 - 4 Draag bij aan natuur en landschap: biedt ruimte aan natuurprogramma’s, beperk lichtuitstraling Waddenzee, stimuleer agrarisch natuurbeheer.

12 Een uitwerking van deze en andere oplossingsstrategieën is te vinden in: Achtergronddocument discussiepaper kansen voor economische initiatieven Waddengebied

2. VISSERIJ

Visserij is een belangrijke sector in het Waddengebied. Naast het economisch belang van de sector vertegenwoordigt de sector een sterke sociaal maatschappelijke en culturele waarde die gekoppeld is aan de besteding van vrije tijd en toerisme. Op de Waddenzee wordt over het algemeen op garnalen en mosselen gevestigd. De handmatige kokkelvisserij, staand want visserij, en de geïntegreerde visserij zijn economisch beperkter van omvang. Ook de visserij activiteiten op de Noordzee hebben invloed op de Waddeneconomie. Eemshaven, Oudeschild, Lauwersoog, Harlingen, Den Oever, Zoutkamp en Den Helder zijn belangrijke havens voor de aanlanding en de visverwerkende industrie.

Trends en ontwikkelingen

In de afgelopen jaren zijn verschillende afspraken (convenanten) gemaakt tussen de visserij, natuurorganisaties en overheid om een duurzame toekomst van de sector te waarborgen en tegelijk natuurherstel van de Waddenzee mogelijk te maken. De ontwikkeling van innovatieve technieken als moselzaadvanginstallaties, duurzame technieken in de garnalensector en gebiedssluitingen voor natuurherstel zijn hier voorbeelden van. Voor de moselvisserij is de ambitie dat op termijn de bodemberoerende moselzaadvisserij wordt beëindigd. Voor de garnalenvisserij is de ambitie om voor 2020 te komen tot een halvering van de visserijimpact op de Waddenzee (VisWad). Voor de handmatige kokkelvisserij zijn lange termijn afspraken gemaakt om (ook in arme jaren) het voedselaanbod voor vogels te garanderen, en de visserij waar mogelijk te garanderen. Voor de vangst van Japanse oesters worden meerjarige afspraken voorbereid.

Dilemma's

Het centrale dilemma voor de visserijsector in het Waddengebied is hoe om te gaan met de balans tussen:

- de ontwikkeling van een duurzame visserijsector (zowel op de Wadden- als de Noordzee) met voldoende sociaaleconomisch perspectief voor de blijvende vissers;
- passend binnen de hoofddoelstelling van de Waddenzee die aangeeft dat economische activiteiten geen bedreiging mogen vormen voor de natuurwaarden van de Waddenzee.

Kort samengevat zijn de strategieën voor de visserij in relatie tot de Gebiedsagenda Waddengebied 2050: Verdere verduurzaming van de visserijsector: vermindering van de visserijdruk, ruimte voor natuurherstel, vervolg afspraken/convenanten;

- Het verstevigen van de visserijketen en regionale inbedding;
- vergroten regionale toegevoegde waarde, o.a. door te investeren in regionale verwerkingsactiviteiten;
- koppeling visserij met toerisme/recreatie in de havens (regionale netwerken voor ondernemers uit verschillende sectoren kunnen hier een middel voor zijn), koppeling aan vermarkting Werelderfgoed ('Waddengarnaal') en Werelderfgoed-visserij (visser als beheerder);
- Bevorderen en aanjagen van de flexibilisering: vergroting kwantiteit is geen optie naar de toekomst toe, verken mogelijkheden voor 'vissen met seizoenen', vereist mogelijke aanpassing van vergunningenstructuur.

3. RECREATIE EN TOERISME

Het beleidsmatige streefbeeld voor het Waddengebied is om te komen tot een kwalitatief hoogwaardige, marktconforme en gastvrije recreatief-toeristische sector, zowel op de eilanden als in het kustgebied. Tegelijkertijd speelt op de eilanden de vraag of de grenzen van de recreatieve groei niet bereikt zijn. Randvoorwaarde is dan ook dat de groei van het aantal bezoekers en de bijbehorende voorzieningen op duurzame wijze verloopt, zodat landschap, erfgoed en de natuurwaarden in het Waddengebied niet onder druk komen te staan.

Trends en ontwikkelingen

Recreatie en toerisme zijn de belangrijkste economische sectoren op de eilanden en vormen daarmee de motor voor de economie. Voor het kustgebied ligt dit anders. Hoewel er recentelijk ook hier sprake is van recreatiegroei in het kustgebied, is het aandeel recreatie in de totale werkgelegenheid nog steeds zeer bescheiden.

Dilemma's

Het predicaat UNESCO Werelderfgoed Waddenzee biedt verschillende kansen om het Waddengebied in al zijn verscheidenheid nog beter op de toeristische kaart te zetten, zowel nationaal als internationaal. De vraag hierbij is hoe dit predicaat met name in het kustgebied beter benut kan worden met als doel om meer/andere toeristen te trekken en een positieve impuls te geven aan de leefbaarheid en economie in het Waddengebied.

Een ander dilemma, specifiek voor de Waddeneilanden, is dat de sterke toeristische sector op de eilanden enerzijds zorgt voor werkgelegenheid en economisch perspectief, terwijl het anderzijds leidt tot een (te) eenzijdige economische structuur. De variëteit in werkgelegenheid is hierdoor beperkt is en deze afhankelijkheid maakt de eiland economieën potentieel kwetsbaar

natuurbeheer, overheden en het recreatieve bedrijfsleven noodzakelijk, evenals het meenemen van lokale bewoners in deze strategie (bewoners als 'ambassadeurs'). Aandacht voor de samenhang tussen mens en natuur en het menselijk gebruik van het Werelderfgoed verdient eveneens aandacht.

Oplossingsstrategieën Waddeneilanden

- 1 Kwaliteitsverbetering en verbreding van aanbod: verbetering van bestaande propositie en koppeling aan Werelderfgoedstatus (inzet op 'natuurtoerist' en duurzaamheid). Afstemming van aanbod op 'natuurtoerist', dat wil zeggen: meer alternatieven tussen tent en hotel.
- 2 Verlenging van seizoen: inzet op festivals of specifieke evenementen geeft mogelijkheden om meer toeristen te trekken, het seizoen te verlengen en specifieke doelgroepen te trekken. Regionale coördinatie is wenselijk.
- 3 Inzet op verbreding van werkgelegenheid (eventueel gekoppeld aan de kustgemeenten): verken mogelijkheden voor versterking van reeds bestaande sectoren (anders dan recreatie en toerisme).

4. ZAKELIJKE EN PERSOONLIJKE DIENSTVERLENING

Het grootste deel van de beroepsbevolking in het kustgebied werkt in de dienstensectoren, zakelijke diensten, zorg, onderwijs en overheid. Deze activiteiten zijn voor een belangrijk deel gelokaliseerd in de nabije stedelijke centra: Leeuwarden, Groningen en Alkmaar, waar velen die in het kustgebied wonen naar toe pendelen.

Trends en ontwikkelingen

Een belangrijke ontwikkeling waar het Waddengebied van kan profiteren is het feit dat woon- werklocaties steeds minder overlappen en hoewel de stad belangrijk is voor ontwikkeling, is het steeds minder nodig om de hele tijd in de stad te zijn. Ook is het hierdoor niet nodig banen binnen de grenzen van het Waddengebied te creëren om bevolkingskrimp tegen te gaan. Belangrijker is dat er voldoende banen bereikbaar zijn voor de bewoners.

Dilemma's

Hoe kan de zakelijke en persoonlijke dienstverleningssector zich ontwikkelen in het Waddengebied rekening houdend met: de Werelderfgoedstatus, al aanwezige

Kort samengevat zijn de strategieën voor zakelijke en persoonlijke dienstverlening in relatie tot de Gebiedsagenda Waddengebied 2050:

- 1 Vergroot de aantrekkelijkheid van het kustregio als woongebied: zet in op het aantrekken van de forens. Noodzakelijke randvoorwaarde is een goede bereikbaarheid (digitaal en fysiek) van het kustgebied.
- 2 Zet in op aantrekken gespecificeerde zakelijke dienstverlening gekoppeld aan activiteiten bestaande economische clusters: verken op welke economische clusters de regio zich kan onderscheiden en welke aanverwante werkgelegenheid dit kan opleveren (bijvoorbeeld dienstverles op het gebied van logistiek en techniek).

bedrijvigheid, de afstand tot stedelijke centra en de aanwezigheid van een ruimtelijke (rust en open landschap) en goedkope woon/werkomgeving.

Demografische ontwikkelingen'

Uitgebracht op 12 november 2018

Het Regiecollege Waddengebied kan zich zeer goed vinden in de analyse en strategieën van de discussiepaper als basis voor het verder ontwikkelen van het beleid.

Hierbij is wel opgemerkt dat de cijfermatige onderbouwing van de te verwachten trends niet heel hard is. Met name daar waar de aantallen klein zijn, wordt het voorspellen onbetrouwbaarder. Uit de vorig jaar verschenen publicatie Wadden in Beeld blijkt dat het negatieve migratiesaldo in de kust gemeenten de afgelopen jaren gedaald is van 1400 naar 200. Of deze trend doorzet en de krimp tot staan is gebracht is de vraag. Zo zie je rondom de meer stedelijke gebieden met hun voorzieningen de vraag naar woningen in de plattelandsgebieden toenemen. In het aardbevingsgebied speelt een andere beleving van de leefbaarheid. Negatieve factoren versterken daar elkaar en dat vereist weer een meer specifieke aanpak.

Het is daarom voor de gemeenten aan te bevelen goed de cijfers voor de demografische ontwikkeling per woongemeenschap bij te houden zodat er goed inzicht kan ontstaan over wat er daadwerkelijk gebeurt.

De eilanden en de kustgemeenten maken een vergelijkbaar demografische ontwikkeling door. Toch is de situatie anders, vooral op de woningmarkt. Zoals de discussiepaper constateert is er op de eilanden veel vraag naar woonruimte en bij de kustgemeenten neemt deze vraag juist af. Deze vraagstukken liggen dus anders en dat betekent dat oplossingsrichtingen ook anders moeten zijn. In de kustgemeenten is er behoefte aan sloop en kwalitatieve verbetering van de woningen en op de eilanden is er vraag naar (tijdelijke) woningen.

Planologische beleid zal hier rekening mee moeten houden.

Het Regiecollege Waddengebied vraagt zich af hoe eilandgemeenten en kustgemeenten meer voor elkaar kunnen betekenen. Zoals gezegd zoekt ieder zelf binnen zijn grenzen naar oplossingen maar misschien ligt deze juist bij de burens of aan de overkant van de Waddenzee.

Het Regiecollege Waddengebied beveelt daarom hiernaar een verkenning naar de mogelijkheden en de meerwaarde uit te voeren.

Bij een dergelijke verkenning valt bijvoorbeeld te denken aan mogelijkheden bij voorzieningen voor zorg, onderwijs, werkgelegenheid (toerisme, zilte teelten) en wonen. Randvoorwaarde is dan wel dat er over en weer een goede bereikbaarheid is, zowel fysiek als digitaal.

Want waar het gezamenlijk belang in ieder geval ligt, is de behoefte aan digitale infrastructuur van hoog niveau. De beschikbaarheid van snel en goed internet bijvoorbeeld via glasvezelkabels, is van niet te onderschatten waarde voor werkgelegenheid en leefbaarheid. En deze elementen zijn de sleutelfactoren voor een meer gunstige demografische ontwikkeling. Dit vraagstuk kan niet alleen aan de markt worden overgelaten.

De overheid – gemeenten, provincies, rijk- zullen ook zelf de digitale infrastructuur ter hand moeten nemen en hiervoor de noodzakelijke investeringen doen en belemmeringen wegnemen voor bijvoorbeeld de invoering van 5G.

Op de eilanden kan nog meer ingezet worden op bundeling van logistiek vervoer van en naar de eilanden.

Daarnaast constateert de discussiepaper nog drie belangrijke uitdagingen liggen voor het Waddengebied.

- In de eerste plaats gaat hierbij om het beschikbaar stellen van het rijk van een woningfonds(sloopfonds) voor plattelandsvernieuwing naar analogie van het stadsvernieuwingsfonds uit de vorige eeuw. De kustgemeenten kunnen met dit geld woningen slopen en bestaande woningen kwalitatief beter maken. Voor de eilander gemeenten kan het geld gebruikt worden voor het tijdelijk overbruggen van de huidige vraag naar starterswoningen.
- Daarnaast gaat het om zogenaamde Smart Mobility (zoals zelfrijdende auto's) waarbij gemeenten aan zet zijn. Samen met de bewoners kunnen zij met maatwerk voor de persoon het vervoer naar voorzieningen elders toekomstbestendig regelen maar ook ondernemers stimuleren meer voorzieningen naar de bewoner toe te brengen. Slimmer kan ook het logistiek bundelen van het goederen- en bagagevervoer van en naar de eilanden.
- En tenslotte gaat het om het organiseren van basiszorgvoorzieningen door bewoners, gemeenten en financiers van de zorg voor alle leeftijdscategorieën zowel op de eilanden als in de kustgemeenten.

Het Regiecollege Waddengebied onderschrijft ten zeerste het belang van deze drie punten en beveelt aan deze punten nadrukkelijk in de gebiedsagenda uit te werken.

Demografische ontwikkelingen en leefbaarheid in het Waddengebied

Opgesteld door: T. Haartsen, RUG

INLEIDING | In 2018 wordt de Gebiedsagenda Wadden 2050 opgesteld. Onderdeel van het proces voor de Gebiedsagenda is een reeks bestuurlijke richtinggevende discussies in het Regiecollege Waddengebied (RCW). Dit discussiepaper bespreekt het thema ‘Demografische ontwikkelingen en leefbaarheid’. Onderzoeksvraag is: “Hoe om te gaan met de demografische ontwikkelingen (waaronder krimp) en leefbaarheid in de Waddenregio?”

De Leefbaarometer, het instrumentarium waarmee het Ministerie van BZK de leefbaarheid van buurten en wijken op *lokaal schaalniveau* in kaart brengt, definieert leefbaarheid als *de mate waarin de leefomgeving aansluit bij de voorwaarden en behoeften die er door de mens aan worden gesteld*^x. De Leefbaarometer onderscheidt vijf dimensies: bevolking, woningen, voorzieningen, veiligheid en fysieke omgeving. Net als in veel andere plattelandsgebieden is veiligheid in de directe woonomgeving in de Waddenregio geen groot probleem; dit is een typisch stedelijke dimensie. In dit paper ligt de focus dan ook op *bevolking, woningen, voorzieningen en de fysieke omgeving*. Bevolkings is niet zozeer een determinant van leefbaarheid, maar meer een context variabele. Op *bovenlokaal (regionaal) schaalniveau* wordt bij leefbaarheid soms ook het regionale landschap en de arbeidsmarkt meegenomen. Waar relevant worden deze thema's in dit paper meegenomen.

Trends en ontwikkelingen

De demografische *ontwikkelingen* tussen 2002 en 2017 geven voor de Waddengemeenten een gedifferentieerd beeld (zie bijlage 1). In sommige gemeenten is de totale bevolking min of meer stabiel gebleven (vooral in Friesland en Noord-Holland, ook op Texel, Terschelling en Ameland). In andere gemeenten is de bevolking matig tot sterk afgenomen (vooral in de provincie Groningen, in Den Helder, en op Vlieland en Schiermonnikoog). De samenstelling van de bevolking is ook veranderd: het gaat om processen van ontgroening (vooral de leeftijd 0-10 jaar), sterke vergrijzing en een afname van de beroepsbevolking (15-65 jaar, maar vooral de leeftijd 30-40 jaar). In sommige gebieden zijn nog extra woningen nodig vanwege gezinsverdunding (toename eenpersoonshuishoudens, zoals in Hollands Kroon en op Ameland en Vlieland), in de meeste andere gebieden geldt dit niet (zie bijlage 1).

Volgens de demografische *prognoses* is voor alle gemeenten die direct aan de Waddenzee grenzen bevolkingskrimp te verwachten (2017-2040, bijlage 1). Een matige tot sterke afname van de bevolking zien we in Den Helder, Waadhoeke, Dongeradeel, De Marne, Eemsmond, Delfzijl en op Terschelling en Schiermonnikoog. De samenstelling van de bevolking zal ook veranderen: matig tot sterke ontgroening komt voor in Den Helder, Hollands Kroon, Waadhoeke, Ferwerderadeel, De Marne, Eemsmond, Delfzijl en op Ameland. Alle gemeenten krijgen te maken met een aanzienlijke afname van de beroepsbevolking (van 10-40%) en met een sterke vergrijzing (10 tot 45%).

Krimp wordt niet veroorzaakt door het wegtrekken van inwoners (leegloop), maar door een combinatie van lage geboortecijfers (landelijke trend), gedeeltelijke uitmigratie van jongeren (landelijke trend), en relatief weinig in-migratie van (internationale) migranten vanwege de relatief perifere ligging van het Waddengebied. De Rijksoverheid heeft een krimpbeleid

ontwikkeld ter ondersteuning van de aanpak van (de gevolgen van) bevolkingskrimp^{xi}. Daartoe heeft zij krimp- en anticipeergebieden aangewezen: regio's die al te maken hebben met bevolkingsdaling of die daar in de toekomst op moeten anticiperen. Krimpgebieden in de Waddenregio zijn Eemsdelta, Oost-Groningen, Hoogeland en Noord-Oost Friesland; anticipeergebieden zijn Noord-West Friesland, de Friese Waddeneilanden en De Kop van Noord-Holland. Het krimpbeleid besteedt aandacht aan algemene aspecten van krimp zoals financiën en leefbaarheid en voorzieningen, en specifieke thema's waaronder wonen, ruimte en mobiliteit, onderwijs, zorg en ondersteuning en economische vitaliteit en arbeidsmarkt. Financiële ondersteuning vindt plaats via decentralisatie-uitkeringen in het gemeente- en provinciefonds en een aantal fiscale regelingen. Bij het omgaan met de gevolgen van bevolkingskrimp verschuift de nadruk van het streven naar *kwantiteit* (meer) in de richting van streven naar *kwaliteit* (beter).

Op basis van *objectief meetbare indicatoren* (Leefbaarometer) geldt dat de leefbaarheidssituatie

voor bijna alle gemeenten in het Waddengebied ruim voldoende, goed of zeer goed is (zie bijlage 2). Ook uit onderzoek naar de *ervaren of subjectieve leefbaarheid* blijkt dat inwoners van plattelandsgebieden de leefbaarheid in hun woonomgeving in het algemeen positiever waarderen dan inwoners van stedelijke gebieden. In rurale anticipeer- en krimpgebieden zijn inwoners echter minder positief dan in plattelandsgebieden met bevolkingsgroei^{xii}. Dit heeft deels te maken met veranderingen in de directe leefomgeving; die hebben vaak een tijdelijk negatief effect op de ervaren leefbaarheid (bijv. verdwijnen school).

Verwachte toekomstige ontwikkelingen op het gebied van leefbaarheid zijn voor voorzieningen en woningmarkt (deels) gerelateerd aan de bevolkingsprognoses. Bij een afnemend aantal mensen is er minder (financieel) draagvlak voor voorzieningen. Bovendien moet de samenstelling van de voorzieningen worden aangepast aan de sterk veranderende samenstelling van de bevolking. Een afname van voorzieningen is vooral te verwachten

in het aantal basis- en middelbare scholen, peuterspeelzalen en kinderopvang, sportvoorzieningen en bushaltes^{XIII}. Op het gebied van zorg is juist een toename in het aantal verzorgingstehuizen, woonzorgcentra en zorgdienstverlening nodig. Niet alle ontwikkelingen in het aantal voorzieningen hebben te maken met bevolking en draagvlak: ook schaalvergroting, kwesties met betrekking tot opvolging, en creatieve combinaties van voorzieningen spelen een rol.

Voor de kustgemeenten geldt dat *bereikbare* voorzieningen belangrijker zijn dan *nabije* voorzieningen. De meerderheid van de inwoners van de kustgemeenten is mobiel genoeg om voorzieningen op enige afstand te kunnen bereiken; 45-70% reist op (bijna) dagelijks basis voor het werk de gemeentegrenzen over (zie bijlage 3). Voor de minder mobiele groepen (kinderen, ouderen, minder draagkrachtigen) kan de afstand tot voorzieningen wel een probleem zijn. Op lokaal (dorps)niveau is het belangrijk dat mensen elkaar kunnen blijven ontmoeten. Als dit niet meer via voorzieningen kan, dan kan dit georganiseerd worden via dorpshuizen, of via het stimuleren van het organiseren van evenementen, bijeenkomsten of dorpsfeesten.

Voor de Waddeneilanden ligt het anders: daar zijn *nabije* basisvoorzieningen nodig omdat alternatieve voorzieningen (aan de vaste wal) niet makkelijk bereikbaar zijn. De eilanden streven naar een gelijkmatige bevolkingsopbouw waarbij de inwoners van de wieg tot het graf op het eiland kunnen wonen. Een probleem is het vasthouden van jongvolwassenen, hoewel recent is gebleken dat het aantal jongvolwassenen (18-30 jaar) op de eilanden de afgelopen vijf jaar is toegenomen^{XIV}. Voor het behoud van jongvolwassenen en het aantrekken van nieuwe bewoners moeten de volgende basisvoorzieningen op de eilanden aanwezig zijn: kinderopvang, primair en (de eerste jaren van het) voortgezet onderwijs, een divers aanbod aan werkgelegenheid, betaalbare woningen, zorg tot de laatste levensfase.

Ook met betrekking tot de woningmarkt is er een verschil tussen de kustgemeenten en de eilanden. Met name in de krimpgebieden aan de Waddenkust is een aanbodoverschot van woningen. Dit maakt sommige huizen moeilijk verkoopbaar, vraag en aanbod sluiten niet goed op elkaar aan (kwaliteit), en de huidige 'verdienmodellen' voor het vervangen van slechte woningen voor nieuwe woningen werken alleen in een woningmarkt met vraagoverschot. Voor de

Waddeneilanden geldt dat er juist woningschaarste is en dat de huizenprijzen relatief hoog zijn.

De waardering van de fysieke omgeving hangt samen met het onderhoud van openbaar groen en woningen in de buurt. Op bovenlokale schaal gaat het ook om de waardering van het erfgoed, de cultuurhistorie en het landschap. Hoewel de landbouw met 1-20% geen dominante sector is in de werkgelegenheid (zie bijlage 3), speelt de landbouw als grootste gebiedsbeheerder een belangrijke rol in het onderhoud van het unieke open landschap. De ligging aan de Waddenzee – en de werelderfgoed status van de Waddenzee – kunnen beter benut worden, vooral aan de Waddenkust.

Dilemma's en oplossingsrichtingen

Op basis van het voorgaande onderscheiden we voor vijf thema's dilemma's en strategieën. Er is bewust voor gekozen om de eilanden en de Waddenkust samen te nemen, omdat de onderlinge samenhang en samenwerking tussen eilanden en Waddenkust een kans kan zijn. Op onderdelen zijn de oplossingsrichtingen voor de eilanden anders.

1 Differentieer in strategieën voor voorzieningen en werkgelegenheid

Dilemma

- Door krimp, schaalvergroting en veranderende consumentenwensen komen (dorps)voorzieningen onder druk te staan. Inwoners ervaren het verdwijnen van voorzieningen als een verlies en als negatief voor de leefbaarheid. Zolang er een bereikbaar alternatief is, is dit deels een kwestie van wennen. Verlies van nabije voorzieningen is vooral een probleem voor weinig mobiele mensen (ouderen en lage inkomensgroepen). Op de eilanden is het verdwijnen van een voorziening een groter probleem, vanwege het gebrek aan bereikbare alternatieven.

Strategieën

- Differentieer in omgaan met verdwijnende voorzieningen: ga door met het maken van voorzieningenspreidingsplannen op regionaal

niveau, om centrale verzorgingskernen te behouden en ontwikkelen, ter garantie van optimale bereikbaarheid voorzieningen. Kies voor een andere aanpak als er geen bereikbaar alternatief is of als het om de laatste voorziening gaat is (bijvoorbeeld op de eilanden en langs delen van de kust). Denk dan aan extra financiering voor behoud, of aan slimme combinaties van voorzieningen, zoals multifunctionele centra, dorpscoöperaties, kindcentra, woon-zorgcombinaties, publiek-private samenwerkingen of combinaties met kleinschalig toerisme (bijvoorbeeld een sportkantine of een kleine supermarktafdeling in een dorpscafé). Ook kunnen oplossingen gezocht worden via ICT.

- Zorg voor procesbegeleiding bij het verdwijnen van voorzieningen in de andere kernen, zorg voor inzicht in redenen van verdwijnen en een overzicht van bereikbare alternatieven.
- Ga in overleg met inwoners over slimme combinaties of verdwijnende voorzieningen (bijvoorbeeld via Serious Game, in ontwikkeling in Noord-West Friesland) en benut het organiserend vermogen van de samenleving zo optimaal mogelijk (bijvoorbeeld burgerinitiatieven).
- Stimuleer mogelijkheden voor ontmoeting op lokaal niveau (dorpshuizen, subsidie voor dorpsfeesten).
- Voor de eilanden geldt dat de wezenlijke basisvoorzieningen op orde moeten zijn: kinderopvang, onderwijs, zorg tot de laatste levensfase.
- De behoefte aan zorgvoorzieningen neemt vanwege de sterke vergrijzing toe. Ontwikkel stimuleringsmaatregelen voor de vestiging van huisartsen in het Waddengebied en stimuleer de ontwikkeling van regionale gezondheidscentra.
- Het is niet zinvol een strategie te ontwikkelen om grootschalige werkgelegenheid in de dorpen aan de vaste wal te bevorderen. De meerderheid van de inwoners forenst naar een stedelijke kern in een buurgemeente. Behoud en versterken van kleinschalige (MKB) werkgelegenheid kan wel een verschil maken. Stimuleer bewustwording van soorten beroepen en werkgelegenheid in de regio onder jongeren en leidt jongeren daarvoor op, zoals voor werken in de havens, toerisme, landbouw, MKB. Voor de eilanden is een divers aanbod van werkgelegenheid belangrijker, omdat er minder mogelijkheden zijn tot forenzen.

2 Stimuleren alternatieve mobiliteit voor bereikbare voorzieningen en werkgelegenheid

Dilemma

- Focus op bereikbare voorzieningen en werkgelegenheid vereist toegang tot mobiliteit; niet alle mensen hebben gelijke toegang tot mobiliteit.

Strategieën

- Blijf inzetten op doelgroepen vervoer.
- Zoek naar flexibelere combinaties van mobiliteit, zie initiatieven rondom MaaS (Mobility as a Service) en Smart Mobility.
- Focus ook op mobiele voorzieningen en slimme combinaties daarin, zoals het combineren van bibliotheekboek- of pakketbezorging met een apotheek- of boodschappenservice.

3 Aanbodoverschot woningmarkt Waddenkust en behoefte betaalbare huisvesting eilanden

Dilemma

- het aanbodoverschot op de woningmarkt aan de Waddenkust belemmert de doorstroom binnen de woningmarkt en vergt sloop van de slecht verkoopbare woningen. Op de eilanden is juist behoefte aan betaalbare woningen om jongvolwassenen te behouden en nieuwkomers aan te trekken.

Strategieën

- Op de eilanden meer sociale huur en starterswoningen bouwen voor permanente bewoning
- Waddenkust: versnelde doorstroom proberen te organiseren -> leegstaande panden geschikt maken voor bewoning door ouderen (alles op dezelfde verdieping, weinig tuin), ouderen uit ééngezinswoningen en ruimte maken voor gezinnen. Dit vereist slim maatwerk op lokaal niveau, een flexibele beleidsaanpak.
- Blijf inzetten op het zoeken van een goed instrumentarium en structurele aanpak voor het oplossen van het aanbodoverschot (e.g. sloopfonds); zoek hiervoor financiering bij het Rijk^{xv}.

4 Beter benutten kwaliteiten gebied

Dilemma

- Op lokaal niveau hebben gemeenten niet altijd genoeg middelen om openbaar groen en onderhoud van wegen te financieren. Leegstand van onroerend goed leidt soms tot verloedering van de leefomgeving. Op bovenlokaal niveau is de (ervaren) verbinding met de zee/kust met name aan de vaste wal sterk afgenomen/verdwenen. Dit komt grotendeels door de scherpe scheiding tussen zee, wad, kwelder en land.

Strategieën

- Zorg voor meer middelen voor onderhoud openbaar groen en wegen, en voor het voorkomen of oplossen van leegstand.
- Verbeter/herstel de verbinding tussen land en zee, ontwikkel meer geleidelijke overgangszones of openingen in de dijk. Dit kan in de havenplaatsen (parels) maar ook op kleinere schaal (verbetering toegang tot dijk). Maak gebruik van (burger) initiatieven, zoals Holwerd aan Zee of de Waddenkustopgave Groningen.
- Werk aan een sterkere framing/vermarkting van de kracht en identiteit van het landschap, de openheid, de status van het Waddengebied als het centrum van het goede leven.

5 Spanning lokale-regionale schaal

Dilemma

- Efficiënte organisatie van voorzieningen, woningmarkt en werkgelegenheid vereist plannen op regionaal schaalniveau, terwijl leefbaarheid op lokaal buurt- en dorpsniveau speelt. Burgerinitiatieven worden bovendien op lokaal niveau beoordeeld, en vaak niet getoetst aan regionale plannen.

Strategieën

- Toets (de subsidiering van) lokale burgerinitiatieven aan de relevante regionale plannen en visies, ten behoeve van zo efficiënt mogelijke gebruik van overheidsgeld en energie van initiatiefnemers.
- Blijf doorgaan met het ontwikkelen van visies en plannen op regionale schaal. Hierbij kan ook (nog meer) samenhang tussen de Waddeneilanden en de Waddenkust gezocht worden. Dit kan ook bijdragen aan een versterking van de link met de zee en de eilanden voor de Waddenkust.

Concluderend

Een deel van de gesuggereerde strategieën zijn gebaseerd op reeds lopende initiatieven en aanpakken. In krimpgebieden is al veel opgepakt.

Er blijven drie grotere issues voor de toekomst over:

- Financiering van de herstructurering op de woningmarkt (vaste wal) en bouw woningen (eilanden)
- Hoe de grote (toekomstige) behoefte aan zorg te organiseren
- Hoe slimme mobiliteit te organiseren

Aansluitend bij de geografie en identiteit van het Waddengebied kunnen daar twee strategieën aan worden toegevoegd:

- (verder) optimaliseren relaties en samenwerking tussen de eilanden en de vaste wal
- Versterken link tussen kust en zee

Eindnoten

- I De Waddeneilanden willen in 2020 zelfvoorzienend zijn. De Noordelijke Energieagenda Switch stelt dat in 2020 21% van het finaal energiegebruik met duurzaam opgewekte energie wordt ingevuld.
- II Analyses opnemen. Bijv. Urgenda. Bijv. Energie trend analyse. Essay Waddenwatts.
- III Bijv. door middel van Warmte Koude Opslag (WKO), warmtepompen, restwarmte, zonneboilers en geothermie
- IV Vervanging van aardgas met biogas speelt ook een rol. De beschikbaarheid van biomassa is echter een beperkende factor voor volledige inzet op biogas/Groen Gas.
- V Flexibiliteit wordt belangrijker, omdat de productie van wind- en zonne-energie niet op afroep plaatsvindt. Opslag in de vorm van batterijen en brandstofcellen zal een plek krijgen in het energiesysteem. Ook vraagsturing (dmv dynamische prijzen die het actuele aanbod van duurzame stroom weergeven) zal een plek krijgen. Digitalisering is noodzakelijk om deze flexibiliteit te realiseren.
- VI Bijv. windmolens of zonnepanelen van de buurt, crowd-funded projecten of fiscale constructies zoals de postcode roos.
- VII Bijv. door gebruik te maken van radar: vogeltrek kan hiermee zeer goed in beeld gebracht worden. Het uitzetten van een windmolen bij vogeltrek resuleert in 2% afname windproductie en 80% afname vogelslachtoffers. Idem kan radar gebruikt worden bij aan/uit besluit nachtverlichting bij molens > 150m. Wordt in DL en Canada toegepast.
- VIII Essay WaddenWatts
- IX Zie bijlage xx.
- X <https://www.leefbaarometer.nl/home.php>
- XI Actieplan Bevolkingsdaling: samenwerkingsafspraken voor een structurele aanpak in de krimp- en anticipeerregio's. Den Haag, maart 2016; opvolger van Interbestuurlijk Actieplan Bevolkingsdaling "Krimpen met Kwaliteit", 2009.
- XII Leidelmeijer, 2016, presentatie Leefbaarometer
- XIII Haartsen & De Bakker; Christiaanse et al., 2016
- XIV Fluchskrift. Wonen en werken voor jongvolwassenen op de Waddeneilanden. 06/2018 Fries Sociaal Planbureau
- XV Grenzen aan de krimp, 2014; Woonagenda 2018-2022; Nederland in Balans: nieuwe koers bij krimp, 2017.

Tot slot

De leden van het Regiecollege Waddengebied kijken met veel genoegen terug op dit traject. De discussiepapers leverden een levendig debat op tijdens de RCW-vergaderingen. Het is gelukt om gezamenlijk de kaders aan te geven voor beleid en daarbij ook te adviseren over de oplossingsrichtingen. Het Regiecollege Waddengebied wil met de adviezen een stevige bijdrage leveren aan de Gebiedsagenda Wadden 2050. De verwachting van het RCW is dat in de komende tijd de afzonderlijke adviezen geïntegreerd een plaats vinden in de Gebiedsagenda.

Colofon

Over het Regiecollege Waddengebied (RCW)

In het Regiecollege Waddengebied zijn rijk, provincies, gemeenten en waterschappen, natuur en milieuorganisaties, bedrijfsleven en de wetenschap bestuurlijk vertegenwoordigd.

Het Regiecollege Waddengebied is een strategisch overleg en afstemmingsorgaan en kijkt met een integrale bril naar de vraagstukken die voor liggen. Leden informeren elkaar en buigen zich samen over ontwikkelingen. Het zoekt naar praktische oplossingen. Het doel is daarbij uiteraard het Waddengebied voor mens en natuur te versterken.

Adresgegevens Regiecollege Wadden

Huis voor de Wadden
Ruiterskwartier 121a
8911 BS Leeuwarden
Telefoon: 058 – 2339016
E-mail: info@rcw.waddenzee.nl

Fotografie

Foto haven p.8: Thea Smit
Overige: Annelies Ruesink

Vormgeving

Annelies Ruesink

Drukwerk

Provincie Fryslan

Maart 2019

Adviezen Gebiedsagenda Wadden 2050